

Regió Metropolitana de Barcelona

TERRITORI-ESTRATÈGIES-PLANEJAMENT

Papers

26

LES FORMES DEL CREIXEMENT METROPOLITÀ

FEDERACIÓ DE MUNICIPIS
DE CATALUNYA

Àrea metropolitana de Barcelona
Mancomunitat de municipis

Ajuntament de Barcelona

La publicació del present número de la col·lecció «Papers. Regió Metropolitana de Barcelona» ha estat possible gràcies al suport econòmic de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.

La col·lecció «Papers. Regió Metropolitana de Barcelona» és publicada per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona sota el patrocini i l'impuls de l'Ajuntament de Barcelona, la Federació de Municipis de Catalunya i la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.

Les opinions expressades en els treballs publicats a «Papers. Regió Metropolitana de Barcelona» són d'exclusiva responsabilitat dels seus autors.

CONSELL DE REDACCIÓ

Lluís Ballbé i Mallol
Josep Serra i Batiste
Juli Esteban i Noguera
Amador Ferrer i Aixalà
Emili Garcia i Miquel
Oriol Nel·lo i Colom
Eduard Paricio i Rallo

Editor

Oriol Nel·lo i Colom

Secretària de Redacció

Xènia Tomàs i Figueras

Traducció dels abstracts

Ann King (anglès)
Hortènsia Ojeda i Mari (francès)

Correcció

Andreu Navarro i Rodríguez

©Ajuntament de Barcelona

Federació de Municipis de Catalunya

Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona

Edició:

Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona

Disseny:

Oficina de Disseny de l'AMB

Fotocomposició:

Estudi Gràfic Pedregosa

Impressió:

Gradisa

Barcelona, gener 1997

D.L.: B - 7100 - 1997

ISBN: 84-88068-49-2

S U M A R I

PRESENTACIÓ	7
ANATOMÍA DE UNA METRÓPOLI DISCONTINUA: LA BARCELONA METROPOLITANA ANTONIO FONT	9
TERRITORIS SENSE MODEL MANUEL DE SOLÀ-MORALES	21
LA CONDICIÓN PERIFÉRICA A BARCELONA JOSEP PARCERISA I MARIA RUBERT DE VENTÓS	29
LÒGIQUES I ESPAIS PROJECTUALS D'UNA METRÒPOLI, BARCELONA 1976-1992 CARLES LLOP	37
LAS TRAMAS RESIDENCIALES EN LA BARCELONA METROPOLITANA JOSEP M. VILANOVA	53
TRAMES URBANES I POLÍGONS D'HABITATGES EN EL CREIXEMENT METROPOLITÀ DE BARCELONA AMADOR FERRER	71

P R E S E N T A C I Ó

El present quadern té com a tema monogràfic l'estudi de les formes de creixement urbà a l'entorn metropolità de Barcelona. És aquest un tema de gran actualitat avui, quan les dades del Padró d'Habitants de 1996 recentment divulgades ens confirmen amb claredat la crisi del model de concentració i l'enfortiment dels processos de difusió de la població i les activitats sobre el territori metropolità.

El quadern aplega sis treballs, obra, tots ells, d'arquitectes urbanistes. Els tres primers articles –signats, respectivament, per Antonio Font, per Manuel de Solà-Morales i per Josep Parcerisa i Marià Rubert de Ventós– assagen interpretacions i aporten hipòtesis generals sobre la morfologia del nostre desenvolupament metropolità. Els tres treballs següents, en canvi, són estudis més aplicats que ressegueixen l'evolució històrica de les transformacions urbanes en diversos períodes. Tenen l'origen en sengles tesis doctorals, dues recents i una altra de més antiga que ha estat publicada fa poc. En són autors, respectivament, els arquitectes Carles Llop, Josep Maria Vilanova i Amador Ferrer.

PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 26, gener 1997, pàgs. 9-19

ANATOMÍA DE UNA METRÓPOLI DISCONTINUA: LA BARCELONA METROPOLITANA

ANTONIO FONT

*Arquitecte. Catedràtic d'Urbanística de la Universitat Politècnica
de Catalunya. Escola d'Arquitectura del Vallès*

SUMARI

1. Las nuevas formas de desarrollo urbano y la especificidad de la ciudad mediterránea

2. Anatomía de la metrópoli barcelonesa

3. Una estructura espacial característica: la metrópoli discontinua

4. Un intento de tipificación de los «territorios metropolitanos»

5. Los itinerarios de la transformación metropolitana

ABSTRACT

La mayor parte de las grandes metrópolis contemporáneas conocen hoy procesos de difusión de sus estructuras urbanas sobre el territorio. Estos procesos dan lugar a diversas tipologías de crecimiento que, en el caso de la metrópoli barcelonesa, tienen una notable especificidad. En efecto, la presencia de una potente estructura territorial previa ha conferido al desarrollo metropolitano barcelonés importantes peculiaridades. Así, Barcelona se ha venido a configurar como una metrópoli discontinua en la cual, junto a la ciudad central y el área relacionada más directamente con ellas se encuentran otras áreas urbanas notablemente cohesionadas. Este espacio conoce hoy tendencias de difusión y descentralización muy fuertes que dan lugar a crecimientos de cuatro grandes tipos: expansión del núcleo central, transformación por sustitución, emplazamientos sobre ejes viarios y crecimientos dispersos. Estos crecimientos presentan una gran heterogeneidad morfológica (ambientes urbanos, paisajes de baja densidad y escenarios de redes) cuyas características y procesos de transformación se analizan en este artículo.

La majoria de grans metròpolis contemporànies coneixen avui processos de difusió de les seves estructures urbanes sobre el territori. Aquests processos donen lloc a diverses tipologies de creixement que, en el cas de la metròpoli barcelonina, presenten una notable especificitat. En efecte, la presència d'una potent estructura territorial prèvia ha conferit al desenvolupament metropolità barceloní importants peculiaritats. Així, Barcelona ha esdevingut una metròpoli discontinua en la qual, juntament a la ciutat central i l'àrea que hi està relacionada més directament, hom troba d'altres àrees urbanes notablement cohesionades. Aquest espai coneix avui tendències de difusió i descentralització molt fortes que donen lloc a creixements de quatre grans tipus: expansions del nucli central, transformacions per substitució, assentament sobre els eixos viaris, creixements dispersos. Aquests creixements presenten una gran heterogeneïtat morfològica (ambients urbans, paisatges de baixa densitat i escenaris de xarxes), les característiques i processos de transformació dels quals s'analitzen en aquest article.

La majorité des grandes métropoles contemporaines connaissent aujourd'hui des processus de diffusion de leurs structures urbaines sur le territoire. Ces processus donnent lieu a diverses typologies d'accroissement qui, dans le cas de la métropole barcelonaise, ont une notable spécificité. En effet, la présence d'une puissante structure territoriale préalable a contribué au développement métropolitain barcelonais d'importantes péculiarités. Ainsi, Barcelona s'est configuré comme une métropole discontinue dans laquelle, au centre ville et à l'aire plus directement relationnée avec le centre se trouvent d'autres aires urbaines notablement cohésionnées. Cet espace connaît aujourd'hui des tendances de diffusion et de décentralisation très fortes qui donnent lieu au développement de quatre grands genres: expansion du noyau central, transformation par substitution, emplacement sur les axes des voies publiques et accroissements dispersés. Ces accroissements présentent une grande hétérogénéité morphologique (environnement urbain, paysage de basse densité et milieu de réseaux) dont les caractéristiques et les procès de transformation s'analysent dans cet article.

Today, most large contemporary metropolises are affected by processes involving the spread of their urban structures into the surrounding territory. These processes give rise to diverse types of growth, which in the case of the Barcelona metropolis are quite specific. The presence of a powerful network of existing settlements has given rise to significant peculiarities in the development of the Barcelona metropolis. It has, as a result, emerged as a discontinuous metropolis which, in addition to the central city and its contiguous conurbation, includes other urban areas displaying considerable cohesion. Currently, this area is exhibiting strong tendencies towards diffusion and decentralization, giving rise to four major types of growth: expansion of the central nucleus, transformation through substitution, settlement along major trunk roads, and dispersed growth. These phenomena display a large degree of morphological heterogeneity (urban environments, low density developments and landscapes defined by transport and utility networks), the characteristics and transformation of which are analysed by the author.

ANATOMÍA DE UNA METRÓPOLI DISCONTINUA:
LA BARCELONA METROPOLITANA

**1. Las nuevas formas de desarrollo urbano
y la especificidad de la ciudad mediterránea**

Parece existir un consenso cada vez más extendido en el mundo occidental y en nuestro entorno próximo acerca de que estamos asistiendo a un significativo cambio de etapa en el funcionamiento de nuestras ciudades y en su escala territorial, y en consecuencia, sobre la necesidad de abordar problemas urbanísticos de naturaleza y dinámica diferentes de los tradicionales de la ciudad compacta.

Seguramente, los cambios ocurridos a escala global en el proceso de mundialización de la economía y la transformación de los sistemas productivos hacia formas de producción más flexibles y fragmentadas –permitida por la automatización y robotización de los procesos y con importantes efectos en el empleo y en el aumento del tiempo libre–, junto con los avances tecnológicos en los sistemas de las comunicaciones y en la generalización de la movilidad privada, suponen que se produzcan nuevas modalidades en la utilización del territorio por parte de los diferentes grupos sociales, hasta el punto de que se ha llegado a hablar de una nueva relación histórica entre sociedad y territorio.

Además, los avances positivos del llamado Estado de bienestar han significado la generalización de importantes externalidades relativamente difusas por el territorio, que explican, mejor que la extensión de la movilidad privada, la localización de actividades relativas a la innovación productiva o de los servicios en lugares hasta ahora inusuales. Procesos de descentralización de actividades y de población, de «contraurbanización», que desde los años setenta se producen en las sociedades occidentales industrializadas más avanzadas, en tránsito desde la concentración a la descentralización. Estos procesos han sido estudiados por los teóricos de la economía y la geografía regional, sobre todo anglosajona,¹ y tienen la tendencia a apuntarse desde hace

¹ Véanse los trabajos ya clásicos de B. Berry (1976); *Urbanization and Counterurbanization*, Beverly Hills, Sage, A.J. Fielding (1982); «Counterurbanization in Western Europe», *Progress in Planning*, nº. 17, pp. 2-52. L. Van Den Berg, et al. (1982); *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*, Oxford, Pergamon Press.

algún tiempo en los sistemas urbanos y en los territorios del arco mediterráneo noroccidental.

Como señala gráficamente G. Dematteis,² se trata del proceso de paso «del aglomerado a la red», en el que la centralidad significa pertenencia a alguna de las diversas redes de flujos y relaciones de geometría variable, y en el que la localización de las actividades se produce de manera individual y fragmentaria, en un territorio cada vez más autoorganizativo e interdependiente. Ello se traduce en procesos de ocupación de carácter disperso, de «periurbanización» del espacio productivo, los servicios, la nueva residencia, etc., presentes en la estructura espacial y en la forma de nuestras metrópolis.

Un «uso alargado del territorio», en la «búsqueda de la habitabilidad» y de la «racionalidad mínima» en la utilización de las infraestructuras existentes y del capital fijo social en general, serían las razones estructurales dominantes implicadas en los procesos de «transformación del hábitat europeo». Estos procesos han sido estudiados colectivamente por diversos grupos continentales de investigadores coordinados por B. Secchi³ de los que se deduce que la «ciudad dispersa» o «difusa», o el «campo urbanizado», aparecen como un nuevo tipo de ciudad que nace de la crisis de la precedente.

Motivos estructurales y tendencias en el proceso de urbanización, que adquieren en cada territorio caracteres y dinámicas específicas y que por tanto no conviene generalizar. No obstante, resulta necesario y de enorme interés el estudio comparado de situaciones concretas para tratar de esclarecer las diferentes modalidades y las relaciones entre aquellas y un hipotético modelo general.

² Véase G. Dematteis (1995); *Progetto implicito. Il contributo delle geografie umana alle scienze del territorio*, Milán, Franco Angeli, 124 pp. Se ha preferido señalar este reciente volumen con una selección de sus principales artículos.

³ Véase el volumen colectivo, publicado en 1992, *Le trasformazioni dell'habitat urbano in Europa*, que contiene los trabajos de Alain Lévy (Ginebra y región del Valais), Ed Taverne (Randstadt holandés), Bernardo Secchi (Veneto), Alberto Clementi (valles d'Abruzzo y Marche), Raimondo Innocenti (Prato), Marcel Smets (Ruán, Proyecto Le Baie), Nuno Portas (Oporto).

En la región metropolitana barcelonesa, los cambios de tendencia demográfica; el relevo de la ciudad central por las coronas metropolitanas en el crecimiento de la población a partir de los años setenta, y la descentralización de buena parte de la actividad productiva y del terciario no estratégico,⁴ ayudada por la creación de una infraestructura viaria de primer orden, han producido en las últimas dos décadas procesos de periurbanización, residencia incluida, que han significado el refuerzo de la estructura polinuclear discontinua, han alargado su ámbito funcional y han comprometido una configuración espacial compleja y heterogénea para el futuro. Quizá sólo recientemente, desde la reactivación económica de mediados de los ochenta, coincidente con la designación olímpica, puedan detectarse esas nuevas lógicas de localización y esos nuevos artefactos característicos de la nueva etapa del proceso de urbanización metropolitana. Todo ello se presenta frecuentemente, además de como imagen indiscutible de modernidad, como seña de identidad o de pertenencia a un mundo cada vez más homogéneo.

Como han señalado varios autores,⁵ en los procesos de crecimiento territorial aparecen dos tendencias aparentemente opuestas o contradictorias, pero que son complementarias y tienen gran incidencia, tanto en la orientación general del desarrollo de las actividades como en la caracterización de los aspectos materiales de su ejecución.

Por un lado, la tendencia a la homogeneización, derivada de los procesos generales de globalización que afectan a los sistemas productivos, comportamientos, forma de los artefactos, etc., que a observadores poco atentos pueden hacer creer que las arquitecturas, las ciudades, los territorios, son iguales.

Por otro, la afirmación, por el contrario, de la especificidad y de la diferencia, del decisivo papel de lo contingente, de lo local como mecanismo de reacción y de defensa, pero también de definición y afirmación frente a un mundo aparentemente cada vez más igual. Como activo para ofrecer una especificidad, y para atraer o atrapar recursos productivos, financieros o de representación institucional. Son las «relaciones verticales» frente a las «horizontales», descritas anteriormente en la terminología de G. Dematteis.⁶

En esta perspectiva, nuestra región metropolitana, como metrópoli europea, está necesitada de un potente engarce infraestructural para su eficiencia productiva, y de la atracción de nuevas actividades como garantía de un funcionamiento más equilibrado. Pero también, como ciudad sureuropea y mediterránea, tiene una especificidad y calidad urbana producto de su historia, en un largo proceso de acumulación de estratos sobre un territorio caracterizado. ¿Existe una especificidad de la ciudad mediterránea noroccidental?, ¿cuáles son los caracteres significativos comunes?, ¿cómo es la anatomía de esas ciudades, de sus partes, de las formas como están articuladas o combinadas?

Como las descripciones territoriales no son independientes de las intenciones y de los lenguajes proyectuales que se hallan tras ellas, la discusión habitual del proyecto metropolitano ha estado siempre más atenta a los aspectos estructurales de la «gran escala» (infraestructuras viarias y de transporte público, reservas y protección de espacios naturales, enclaves de actividad innovadora, etc.) que a los procesos más difusos por el territorio, configuradores de los tejidos metropolitanos, responsables de la calidad urbana y códigos genéticos de su transformación.

El peso de las ciudades históricas en la nucleación y organización del crecimiento territorial, su heterogeneidad y complejidad morfotipológica, la intensa mezcla de usos y actividades, que se traducen en una

⁴ Véase el trabajo de O. Nel-lo (1993); «El territorio metropolitano de Barcelona. Dinámicas urbanas y políticas públicas», en AA. VV., *Planeamiento y gestión metropolitana...*, EUNSA, pp. 107-129.

⁵ Véanse los artículos de D. Harvey, G. Dematteis y la introducción de L. Mazza en el catálogo de la exposición *Le Città del Mondo e il futuro delle Metropoli*. XVII Triennale di Milano, 1988, Electa.

⁶ Véase el artículo de G. Dematteis (1986); «L'ambiente come contingenza e il mondo come rete», *Urbanistica*, nº. 85, noviembre de 1986, pp. 112-117.

gran riqueza paisajística y funcional, son seguramente características diferenciales comunes, que se materializan de manera específica en cada situación.

Se trataría, pues, de descubrir las trazas distintivas de esa ciudad discontinua y de cada territorio de la región metropolitana para detectar las oportunidades de su modificación y para discutir las formas que pueden adoptar las acciones innovadoras de su transformación.

2. Anatomía de la metrópoli barcelonesa

A diferencia de otras ciudades, la Barcelona metropolitana actual no se ha producido por la extensión de una malla por el territorio, como sucede en buena parte del continente americano, ni por el crecimiento por contigüidad de un núcleo histórico principal aislado sobre su *hinterland*, como en muchos casos del norte de Europa. La existencia casi desde el inicio de territorios y asentamientos diversos, sobre un territorio geográficamente caracterizado y a través de un proceso histórico específico, hacen que la Barcelona metropolitana de nuestros días presente un perfil morfológico de metrópoli discontinua, por estratos, integrada por núcleos urbanos y asentamientos en formaciones arbóreas, paquetes o bolsas territoriales de carácter discontinuo y fragmentario, sobre un territorio que hace patentes sus rasgos fundamentales: hidrográficos, de relieve y vegetación, ligados entre sí por elementos infraestructurales de muy diverso orden.

Ha sido un proceso de urbanización específico, suma de procesos históricos y actuales, con comportamientos y tendencias diversas, en función de las lógicas de producción de ciudad y de utilización del territorio propias de los diferentes períodos históricos, que de forma múltiple y compleja –en todas las direcciones, desde las polaridades existentes y en mutua interacción–, han llegado a configurar la realidad metropolitana actual.⁷

⁷ Un esfuerzo reciente de cartografiar estas transformaciones es el atlas de A. Font, C. Llop, J.M. Vilanova (1995); *Génesis de la estructura espacial metropolitana de Barcelona*, Atlas, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori. UPC.

De forma sintética, los procesos contemporáneos que pueden advertirse a partir de la observación de la morfología construida podrían resumirse en cuatro grandes apartados:

a) La expansión del núcleo central y de los núcleos históricos de la región metropolitana, con caracteres de continuidad espacial y promiscuidad de usos (residencial, industrial, servicios, etc.), resultado de procesos de extensión y densificación de las mallas existentes, y que son característicos hasta principios de los años setenta.⁸ Se forma así una cierta «mancha de aceite», como modelo de crecimiento, que va conurbando los asentamientos próximos y que a pesar de deficiencias morfotipológicas y funcionales es seguramente la característica dominante de las ciudades mediterráneas o sureuropeas, y en buena parte factor esencial de una cierta calidad urbana.⁹

b) Las transformaciones por sustitución o reforma, o por reutilización de vacíos existentes, producidas principalmente en la ciudad central, pero con amplio eco en los núcleos principales metropolitanos, sobre todo desde la llegada de las administraciones municipales democráticas, para las que «el urbanismo» fue la bandera de los programas municipales (especialmente en las primeras elecciones de 1980).¹⁰ Singularmente, las importantísimas transformaciones en términos de estructuración metropolitana del período olímpico (1986-1992) en la ciudad central, pero también en municipios del área metropolitana e incluso en algunos del resto de Cataluña.

⁸ Véase la tesis doctoral de J.M. Vilanova (1995); *Espacio residencial y metrópoli: las tramas residenciales en la formación y evolución metropolitana de Barcelona, 1856-1953*, tesis doctoral, UPC, ETSAB.

⁹ Argumento destacado recientemente por el profesor Manuel de Solà-Morales en su conferencia sobre Barcelona en el Congreso de la U.I.A., Barcelona, 4 de julio de 1996.

¹⁰ Véase el trabajo de A. Ferrer (1989); «El planejament urbanístic», en *Deu anys d'ajuntaments democràtics*, Barcelona, Federació de Municipis de Catalunya, pp. 131-179.

c) Los nuevos emplazamientos o lugares de las actividades de la innovación o de la centralidad dispersa, en enclaves de alta accesibilidad o exposición visual, o a lo largo de los elementos principales de la infraestructura viaria y del transporte público. Las grandes superficies comerciales, los grandes equipamientos y dotaciones (hospitales, universidades, circuito de alta velocidad, instalaciones deportivas, canal de remo, puerto olímpico, etc.), las sedes representativas de las principales empresas del sector de los servicios, de la producción, junto con los nuevos espacios productivos (parques de actividad, par-

ques de empresas) y excepcionalmente algún asentamiento residencial de prestigio, serían las nuevas geografías urbanas (figura 1).

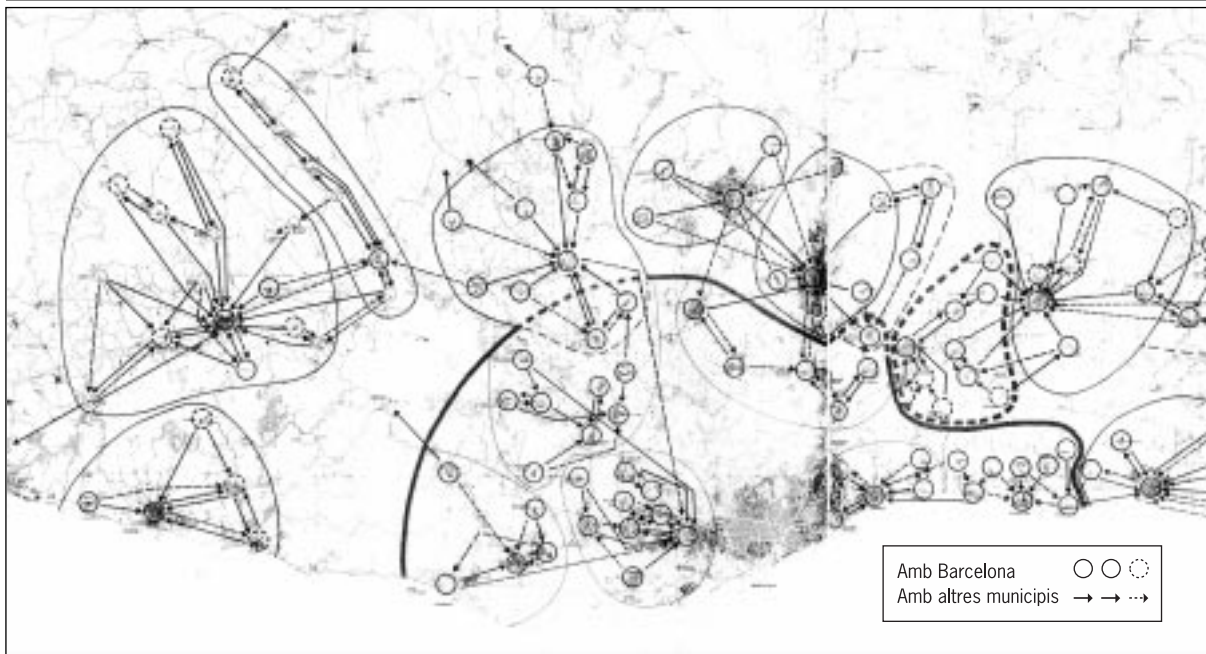
d) Las formas del crecimiento disperso, tradicionalmente la edificación aislada de la segunda residencia, que además de seguir consumiendo importantes superficies del territorio metropolitano, se convierte en parte en residencia permanente en los territorios próximos (Baix Maresme, Baix Llobregat y Garraf). Pero también, sobre todo en la última década, de la edificación industrial, en el denominado Vallès central (Po-

Figura 1. La ciudad real

Fuente: Documents d'informació Sòcio-Econòmica. Corporació Metropolitana.

Figura 2. La compleja estructura espacial de la región metropolitana

Fuente: Àrea i Regió Metropolitana de Barcelona. Documents d'informació Sòcio-Econòmica. Corporació Metropolitana. (plano nº 6.1)

linyà, Palau de Plegamans, Mollet, Martorelles, Parets), o en la cuenca del Baix Llobregat, y parcialmente en el sector de los servicios.

Como resultado de estos procesos generales sobre un soporte geográfico caracterizado, se presenta este territorio complejo, de forma urbana fragmentaria y discontinua, con una importante heterogeneidad morfológica en las diversas piezas urbanas, en la infraestructura viaria y de transporte, en los espacios interurbanos.

3. Una estructura espacial característica: la metrópoli discontinua

La observación de la compleja y heterogénea realidad física metropolitana hace sospechar las relaciones y nexos que algunos estudios de perfil funcional, como los de la movilidad obligada,¹¹ confirman después. Nos encontramos así ante una

¹¹ Pueden verse los trabajos sobre la movilidad metropolitana recogidos en el volumen nº. 24 de la colección *Papers. Regió metropolitana de Barcelona*, «Mobilitat urbana i modes de transport», 1995.

región metropolitana con una «ciudad central» desarrollada alrededor de Barcelona, un área metropolitana de extensión variable –entre cuarenta y cincuenta municipios que se extienden por la primera y la segunda corona, y que tienen con Barcelona su relación externa más importante– y nueve áreas o sectores territoriales alrededor de algunas ciudades maduras (Vilanova, Sitges, Vilafranca, Sant Sadurní, Martorell, Terrassa, Sabadell, Granollers, Sant Celoni, Mataró), más autónomas, centralidades de segundo orden en la región metropolitana, submercados de trabajo y con características similares a los denominados «distritos industriales».¹² Ello quiere decir que estamos frente a una región metropolitana jerarquizada y notablemente cohesionada, en la que la distinción entre ciudad central,

¹² Véase G. Becattini (1979); «Dal settore industriale al distretto industriale», *Rivista di Economia e Politica Industriale*, nº. 1. Sobre los procesos flexibles, puede verse también el artículo de J. Trullén «Barcelona, ciudad flexible», en el catálogo de la reciente exposición *Barcelona Contemporània, 1856-1999* (pp. 244-254), una de las escasas reflexiones de perfil metropolitano, incomprensiblemente casi ausente de la exposición.

área metropolitana funcional y región metropolitana resulta pertinente. Un sistema urbano polinuclear extendido por el territorio, fragmentado y discontinuo, en el que recientemente la población y una buena parte de la actividad productiva y de los servicios personales tienden a difundirse por el territorio alterando el modelo tradicional de aglomerado o ciudad continua con dependencias casi exclusivas del núcleo central, en un territorio jerarquizado pero más interactivo y autoorganizativo y de gran heterogeneidad morfológica (figura 2).

Esta estructura espacial está integrada por diferentes elementos para cuya disección precisamos, en una pretendida orientación como la nuestra, del análisis y de la descripción de la ciudad hacia la proyectación o intervención territorial. Un intento de descubrimiento de los elementos integrantes del espacio físico, en la búsqueda de los territorios y de las formas metropolitanas, de los nuevos espacios proyectuales de la metrópoli discontinua.¹³

4. Un intento de tipificación de los «territorios metropolitanos»

La necesidad de una descripción renovada de la ciudad y del territorio que, además de dar cuenta de las transformaciones recientes, sea útil con vistas a la intervención, ha hecho que se produzcan algunos estudios e intentos taxonómicos para conceptualizar y nominar elementos y procesos novedosos. Éstos debemos entenderlos en su perfil instrumental –no como un fin en sí mismos– y con caracteres de apertura y provisionalidad, consecuentes con la naturaleza y dinámica de los fenómenos estudiados.

En los estudios ya citados sobre la «transformación del hábitat europeo», dirigidos por B. Secchi,¹⁴

¹³ Con estos objetivos estamos desarrollando el trabajo *El territorio metropolitano posindustrial en la región mediterránea: hacia un nuevo modelo emergente de crecimiento urbano*, realizado a través del programa de Cooperación Internacional Italia-España Azione Integrata, en colaboración con el Politecnico di Milano, el Istituto di Urbanistica di Genova, el Istituto di Architettura e Urbanistica di Pescara, y las escuelas de arquitectura españolas de Valencia y del Vallès.

¹⁴ *Op. cit.*, nota 3.

encontramos elementos valiosos para abordar esta tarea sobre las ciudades sureuropeas y, más específicamente, la región mediterránea noroccidental, aunque como advierte el propio Secchi en la presentación de los primeros resultados, echa en falta en algunos trabajos el coraje «... de saber deducir del pasado no sólo los signos de la permanencia y de la persistencia, sino también de la desviación y de la innovación, lo que desde el punto de vista de la «evolución» de las formas del territorio es tanto o más importante».¹⁵

Especialmente interesantes resultan para nosotros los trabajos de S. Boeri, A. Lanzani y E. Morini sobre la región metropolitana de Milán,¹⁶ aunque nuestra aproximación al caso barcelonés tenga quizás un perfil menos sociológico, poco centrada en el estudio de los comportamientos y prácticas sociales, y con una mayor pretensión proyectual.

Dentro de nuestro grupo de trabajo en la Escuela Técnica Superior de Arquitectura del Vallès, la tesis doctoral de C. Llop,¹⁷ de la cual su autor presenta en estas mismas páginas algunos de sus elementos principales, es la aportación más ambiciosa y novedosa a la interpretación morfológica y proyectual del área central de nuestra región metropolitana.

En paralelo a este conjunto de estudios, con los objetivos y matices apuntados anteriormente, tratando de poner en relación unos y otros, y ampliando el ámbito de observación del último a la región metropolitana en su conjunto, podemos agrupar los elementos morfológicos presentes de la siguiente manera:

¹⁵ Véase B. Secchi (1995); «Risconto di una ricerca», *Urbanistica* nº. 103, febrero de 1995, pp. 25-30. Véase también del mismo autor, «Le trasformazioni dell'habitat urbano», *Casabella*, nº. 600, abril de 1993, pp. 44-45.

¹⁶ Véase el volumen de S. Boeri, A. Lanzani, E. Morini (1993); *Il territorio che cambia. Ambienti, paesaggi e immagini della regione milanese*. Milán, Editrice Abitare Segesta. Spa. Puede verse también (1992) «Gli orizzonti della città diffusa», *Casabella* nº. 588, pp. 44-59.

¹⁷ Véase la tesis doctoral de C. Llop (1995); *Espais projectuals d'una metròpoli. Canvis en l'estructura de l'Àrea central Metropolitana de Barcelona, 1976-1992*, UPC, ETSAB.

- a) Ambientes urbanos: los aglomerados, las extensiones, y los hilos o filamentos.
- b) Paisajes de la baja densidad y de los límites: los desagregados, los asentamientos dispersos.
- c) Escenarios en red: los elementos arteriales, los enclaves o nodos.

Los elementos propuestos pueden ser descritos de la forma siguiente (figura 3):

– *Aglomerados*: Denominamos así a los asentamientos urbanos cuya característica principal es la continuidad de sus tramas, su relativa densidad y la mezcla de usos, de formación histórica o reciente, que albergan los servicios y las actividades que se identifican con la centralidad. Serían los «nuevos y viejos lugares centrales»¹⁸,

¹⁸ *Op. cit.* , nota 16.

Figura 3. Los cambios recientes, 1986-1992 (riera de Caldes)

Fuente: Font A., Llop C., Vilanova J.M., «Génesis de la estructura metropolitana de Barcelona». Atlas, plano B-5 (un sector).

que en nuestro caso se corresponden con la ciudad central, encerrada ahora por las Rondas, y las polaridades metropolitanas que suponen las ciudades «maduras» y «recientes».¹⁹

– *Extensiones* de las tramas urbanas de los anteriores por prolongación de sus mallas viarias, generalmente de carácter más monofuncional (residencia, industria), y que por su relativa posición central están también sometidas a procesos recientes de densificación y transformación.

– *Hilos o filamentos*: Formaciones lineales a lo largo de infraestructuras viarias históricas (carreteras o caminos) o a lo largo de elementos geográficos singulares (ríos, elementos orográficos, etc.). En su evolución producen la soldadura entre asentamientos próximos y dan lugar a sistemas urbanos conurbados.

– *Desagregados*: Asentamientos en forma arbórea o en paquetes más o menos cerrados sobre topografías diversas, de carácter predominantemente residencial, aunque sean frecuentes también con el uso industrial y de almacenamiento en la segunda y tercera coronas metropolitanas.

– *Asentamientos dispersos*: Como resultado de la ocupación individualizada del territorio rústico, según una lógica autoorganizativa y sin las características de marginalidad o de autoconstrucción que fueron significativas en épocas anteriores.

– *Elementos arteriales*: Fibras o canales de comunicación o movilidad, que representan fundamentalmente las infraestructuras viarias y de transporte, y las de los sistemas energético y de telecomunicaciones, cada vez más relevantes para la organización territorial.

– *Enclaves o nodos*: Edificios o agrupación de edificios e instalaciones, situados en puntos

estratégicos del territorio (enlaces de autopistas, intercambiadores de transporte, etc.), de máxima accesibilidad y/o significación metropolitana. Son los «nuevos lugares centrales».

La complejidad del territorio y de la condición urbana extendida a una región metropolitana como la nuestra hace que aparezcan también otros «espacios inciertos» o *terrain vague*, difíciles de inscribir por su naturaleza en alguna de las categorías anteriores, aunque muchas veces resulten ser espacios de oportunidad relevantes para la intervención urbana y territorial, como demuestra un amplio conjunto de experiencias internacionales y locales.

Heterogeneidad y complejidad morfológica de la región metropolitana, integrada por territorios y elementos de naturaleza y dinámica diversa, con mayor o menor peso estructurante en su actual configuración, pero que son responsables en su conjunto de la forma metropolitana resultante.

5. Los itinerarios de la transformación metropolitana

Abordamos finalmente el intento de individualizar cuáles son los modos o mecanismos de la transformación reciente, con el mismo carácter especulativo, de apertura y provisionalidad señalados en el apartado anterior y como reflexión imprescindible en una aproximación morfotipológica a la realidad metropolitana.

De la contrastación de los citados estudios entre sí y con la región metropolitana en su conjunto, podemos apuntar la existencia de los siguientes procesos:

a) Extensión urbana por prolongación de las redes de infraestructura (viaria, de los servicios urbanos) existente, como estrategia de contigüidad y aprovechamiento del capital social fijo.

b) Sustitución concreta de una pieza cualquiera dentro del «mosaico» urbano, como respuesta a las necesidades de transformación urbana desde la óptica individual o corporativa.

¹⁹ J. Busquets (1977); «La macrocefalia barcelonesa», *Ciudad-Territorio*, nº. 2, Madrid, y *Quaderns*, extra nº. 2, Barcelona. Del mismo autor puede verse *Barcelona, evolución urbanística de una capital compacta*, Madrid, Mapfre 1992.

c) Metamorfosis, como resultado de un conjunto de procesos de transformación interna difusos e imperceptibles, generalmente no planificados.

d) Ocupación o colmatación progresiva de vacíos intermunicipales para usos de carácter público o privado.

e) Crecimiento disperso de la residencia aislada o del taller industrial, rellenando las urbanizaciones metropolitanas. «Áreas de la repetición», de la reiteración casi sin límite de una misma tipología.

f) Ocupación concreta del territorio rústico o no urbanizable, incluso los destinados a usos colectivos (parques y reservas metropolitanas, etc.).

g) Implantación de edificios aislados o en conjuntos sobre las infraestructuras lineales: modificación del territorio en relación con un trazado. Los «atractores lineales», o la «distribución lineal», en los estudios italianos señalados.

h) Conjuntos de grandes contenedores, de uso y configuración compleja. Son las «máquinas híbridas» o lugares de la «concentración».

i) Operaciones unitarias, en forma de grandes actuaciones, como proceso de adición de partes (paquetes) cerradas y previamente planificadas. Son las «islas» dentro de un territorio archipiélago. En nuestra región metropolitana corresponderían a los polígonos industriales y residenciales. También lo serían las operaciones propiamente olímpicas, para el equipamiento deportivo, para la residencia o para el espacio libre de uso público.

Todos los aspectos señalados son trazos de la anatomía de una metrópoli mediterránea discontinua, resultado de un proceso de urbanización específico, en una región metropolitana de estructura espacial compleja y heterogénea e integrada por territorios morfológicos diversos, cuya transformación reciente se produce por mecanismos o procesos de carácter general, que adquieren caracteres específicos en su materialización concreta. Precisamos la disección de estos caracteres para no seguir ignorando la realidad metropolitana y poder llevar a cabo estrategias e instrumentos de intervención adecuados a la naturaleza y a la dinámica de los problemas metropolitanos.

TERRITORIS SENSE MODEL

MANUEL DE SOLÀ-MORALES

*Arquitecte. Director de l'Escola Tècnica Superior
d'Arquitectura de Barcelona. Universitat Politècnica de Catalunya*

SUMARI

1. L'especificitat de les perifèries urbanes

3. Projectar la perifèria

2. La perifèria vil i la perifèria esplèndida

4. La distància interessant

ABSTRACT

La visió de les perifèries com a àmbits sense identitat espacial està relacionada amb l'absència de l'activitat i la construcció. Aquesta presència del buit és, però, la seva condició projectual més important. Les interpretacions d'aquests territoris han anat des del to denunciatori, unit a la crítica del creixement residencial especulatiu, la «perifèria vil», fins a la justificació esteticista del desordre territorial i l'empirisme perifèric, a partir de l'estima pels espais buits i descompostos, la «perifèria esplèndida». Sovint les aproximacions figuratives i les representacions del cinema i la fotografia han substituït un arsenal taxonòmic que manca encara, amb el qual definir les perifèries sense recórrer a la metàfora, l'analogia o la idea de degradació de la ciutat central. Les perifèries, però, apareixen com a espais actius del possible projecte contemporani de metròpoli. En aquest context, nous elements com la distància, argument compositiu de la forma urbana perifèrica, i el seu valor, que canvia en créixer l'escala del territori urbà considerat, mostren el protagonisme projectual de la separació vers la continuïtat unificadora de la ciutat compacta.

La visión de las periferias como ámbitos sin identidad espacial está relacionada con la ausencia de la actividad y la construcción. Esta presencia del vacío es su condición proyectual más importante. Las interpretaciones de estos territorios han ido desde el tono denunciatorio, unido a la crítica del crecimiento residencial especulativo, la «periferia vil», hasta la justificación esteticista del desorden territorial y el empirismo periférico, a partir de la fascinación por los espacios vacíos y descompuestos, la «periferia espléndida». A menudo, las aproximaciones figurativas y las representaciones del cine y la fotografía han sustituido un arsenal taxonómico que falta aún, con el cual definir las periferias sin recurrir a la metáfora, la analogía o la idea de degradación de la ciudad central. Las periferias, en cambio, aparecen como espacios activos del posible proyecto contemporáneo de metrópoli. En este contexto, nuevos elementos como la distancia, argumento compositivo de la forma urbana periférica, y su valor, que cambia al crecer la escala del territorio urbano considerada, muestran el protagonismo proyectual de la separación frente a la continuidad unificadora de la ciudad compacta.

La vision des périphéries en tant que milieu sans identité spatiale est en relation avec l'absence de l'activité et de la construction. Cette présence du vide est sa condition projectuelle plus importante. Les interprétations de ces territoires ont passé du ton dénonciateur, joint à la critique de l'accroissement résidentiel spéculatif, la «vile périphérie», à la justification esthéticiste du désordre territorial et de l'empirisme périphérique, à partir de la fascination pour les espaces vides et décomposés, la «périphérie splendide». Souvent, les approximations figuratives et les représentations du cinéma et de la photographie ont substitué un arsenal taxonomique qui manque encore, avec lequel définir les périphéries sans recourir à la métaphore, l'analogie ou l'idée de dégradation de ville centrale. Par contre, les périphéries apparaissent comme des espaces actifs dans le possible projet contemporain de métropole. Dans ce contexte, de nouveaux éléments comme la distance, argument compositif de la forme urbaine périphérique, et sa valeur mutante due à l'accroissement de l'échelle du territoire urbain pris en considération, font preuve du protagonisme projectuel de la séparation face à la continuité unificatrice de la ville compacte.

The perception of the peripheral areas of cities as places suffering from a lack of spatial identity is related to the absence of activity and construction. This emptiness is, however, the most important condition affecting the planning of such areas. There have been many interpretations of peripheral areas ranging from denunciation and the criticism of speculative residential development (the «vile periphery»), to the aestheticist justification of urban disorder and peripheral empiricism arising from a fascination for empty and haphazard spaces (the «splendid periphery»). Frequently, formal approaches as well as cinematic and photographic representations have substituted for the taxonomic arsenal, still lacking, that could serve to define the peripheries without recourse to metaphor, analogy or the concept of the decay of the inner city. In contemporary metropolitan planning, however, peripheral areas are the active spaces. In this context, new parameters, such as distance, a key component of the peripheral urban form, and the importance of same, which changes with the growth in scale of the urban territory considered, reveal the protagonism in the planning process of separation as compared to the unifying continuity of the compact city.

1. L'especificitat de les perifèries urbanes

S'ha dit que les perifèries urbanes són espais on el «sentit del lloc» no existeix, on l'absència d'història i la manca de determinacions locals redueixen a zero la identitat del *locus* en el sentit clàssic. Quan tant discurs sobre la projectació urbana ha volgut fonamentar-se en el respecte i la fidelitat a aquest *genius loci*, descobrir les perifèries com indrets sense identitat espacial es proposa de vegades com una afirmació alliberadora i polèmica.

No obstant això, es pot partir d'una anàlisi diversa. I afirmant que, efectivament, el sentit clàssic de l'indret ha desaparegut en aquelles àrees urbanes on preval la discontinuïtat de les formes construïdes, i on els espais buits són predominants, hi ha un altre sentiment de l'indret característic: en la sensació expectant dels buits i en la indiferència de les construccions.

No estem dient que les construccions perifèriques es defineixin per ser indiferents en si mateixes com a objectes, sinó per ser indiferents entre elles. És la seva manca de diferències sensibles el que fa de la perifèria un terreny vertiginós d'imatges, que els fotògrafs i cineastes contemporanis han atrapat bé, i que els arquitectes assumim amb dificultat. La força d'aquests paisatges és que l'activitat i la construcció –els temes que tradicionalment tracten els arquitectes– són sempre més dèbils que la presència contínua de l'espai buit. I aquest protagonisme dels buits continus i contigus apareix com a condició de l'indret perifèric, precisament perquè aquí ni la «diferència» ni la «repetició», en el sentit de Deleuze,¹ han ocupat l'espai.

Com a urbanista tinc tendència a veure en aquesta especial força del lloc, la característica més atractiva per projectar la perifèria. Si superem la visió grandiloqüent de la perifèria com a «poblat global», tecnocràticament uniforme i atomitzada, i també les tradicionals visions tan sols denunciadores i regeneracionistes –que associen perifèria a especulació,

desordre i misèria sense veure més enllà–, ens trobarem davant de les dificultats estètiques que el tracte amb el buit sempre implica, però també amb el reconeixement d'un camp de llibertat per al pensament urbà que pot orientar-se com a possibilitat de futur, inclús de present, sense limitar-se a deficiències passades.

Per no tenir forma establerta com a estructura urbana genèrica els indrets perifèrics són, sobretot, ocasió i oportunitat.

«Des de Palladio a Bruno Taut, a Garnier o F. L. R. Wright, els nous territoris arquitectònics s'han imaginat en els marges de la ciutat establerta. Els espais perifèrics, sol·licitats tan sols per referències discontinües de la urbanitat compacta però suggerents sobretot d'allò que encara no s'ha fet, han estat per aquesta flexibilitat l'indret de la invenció de tipus i formes urbanes. A les ciutats d'Europa la força simbòlica i convencional dels centres tradicionals ha reduït en els últims anys la imaginació d'altres teixits urbans. El pensament tipologista i la visió objectual de l'edifici arquitectònic –la seva complementària paradoxa– renuncien a entendre la barreja d'infraestructura i buits, de serveis massius i petita vivenda, de mobilitat i de privacitat, com el terreny figuratiu per formes urbanes més contemporànies. I l'esforç d'arquitectes i urbanistes sembla haver seguit massa d'aprop l'interès de financers i polítics per la recuperació de les ciutats centrals.»²

2. La perifèria vil i la perifèria esplèndida

Han passat cinc anys des que escrivíem aquestes ratlles, i la paraula *perifèria* apareix novament com una paraula feta malbé. En cinc anys la indústria de la cultura arquitectònica –les revistes, les conferències, els congressos i tot tipus de *workshops*– han fet d'un concepte útil, polèmicament restablert per la discussió intel·lectual, un tòpic de moda que potser tan sols repeteix paraules i alertes superficials.

¹ Vegeu Gilles Deleuze (1968); *Différence et répétition*, París.

² Del text de presentació del programa del Laboratori d'Urbanisme. *Projectar la perifèria*. Barcelona 1991.

Fa pocs anys, era difícil separar la idea de perifèria del to denunciatori amb el qual als anys setanta s'havia unit a la crítica del creixement residencial especulatiu. La perifèria dels setanta era un concepte dialèctic que es relacionava amb una discussió ideològica de la ciutat en termes estructurals de centre-perifèria, ciutat-camp, indústria-terciari, privat-públic, promotor-usuari. Les greus deficiències d'accessibilitat, serveis i urbanització aparents als nous suburbis de residència massiva, als voltants de les grans ciutats, introduïen, juntament amb el descontrol d'arquitectures mai ben tractades per ignorància i/o carestia, la sensació d'indrets urbans on la continuïtat amb la ciutat central s'havia perdut completament, i amb ella el sentit de participació dels seus habitants en els avantatges de la ciutadania.

No és aquest el lloc per repassar totes les reflexions, experiències i actituds que sobre les perifèries de les ciutats europees van veure els anys setanta i vuitanta, sens dubte un període fèrtil en intencions i experiències, i encara bastant incomprès en els seus resultats. En qualsevol cas, comparteixen aquesta identificació de les perifèries metropolitanes amb l'especulació abusiva, amb el dèficit infraestructural i amb la segregació explotadora de l'espai social. La perifèria vil està present en el neorealisme italià com en *El Jarama*, de Sánchez Ferlosio, o en el Pijoaparte de Marsé,³ i a aquesta perifèria vil responia l'arquitectura progressista proposant propietat pública del sòl, barris pilot, disciplina urbanística i *new towns*. Alguns intents més refinats com les propostes de «ciutat-territori» o de «metropolcentrisme» que començaven a entendre que la renúncia dialèctica no se superava, a la llarga, comparant la perifèria amb la ciutat central, sinó imaginant un territori urbà més complex, van tenir l'èxit intel·lectual que mereixien, però no la seva aplicació pràctica.

La perifèria vil continua present. Encara ara solem llegir repeticions genèricament ideològiques del

terme *perifèria* aplicat com a categoria sociològica denunciadora de deficiències respecte a un paradigma de ciutat homogènia, amb poc esforç teòric per acceptar allò que d'específic té com a condició urbana perquè, *a priori*, es rebutja. Evidentment, les grans ciutats han seguit creixent amb gravíssimes deficiències i escandaloses corrupteles. Les condicions de vida, de transport i de cohesió social dels seus habitants són dramàtiques en molts casos. Però la resposta a aquests fets seria massa curta si insistíssim en l'estigma negatiu i opac de la perifèria vil, que, això no obstant, tenim ben present encara que parlem d'aproximacions positives a la perifèria.

També als anys setanta un treball seminal de Melvin Webber, en ple furor estructuralista funcional, interpretava la perifèria com l'estat terminal de les ciutats, com la fórmula final a la qual el progrés tecnològic i la comunicació múltiple podien portar-nos. La socialització de l'individu no tenia perquè produir-se en un espai comú –la ciutat–, i el «veïnat» (intercanvi i contacte) podia produir-se sense «promiscuïtat» (proximitat física). La ciutat total de Webber⁴ descobria en termes urbanístics el poblat global de Mc Luhan, i obria la porta a una visió optimista de la dispersió territorial i a la superació del model urbà compacte. Ni contigüitat ni continuïtat eren ja requisits d'una urbanització global en la que els medis de comunicació de tot tipus havien vençut la geografia. La fricció de l'espai que tant havia preocupat els teòrics de l'economia espacial, i que es trobaria a l'origen de l'existència mateixa de les ciutats, era, finalment, zero o alguna quantitat quasi menyspreable.

A aquella emblemàtica proclama podem referir el desenvolupament posterior, als vuitanta sobretot, d'una justificació elogiosa del desordre territorial i de l'empirisme perifèric. Las Vegas segons Venturi, *Blade Runner*, la metafísica espacial de Wim Wenders, i des d'abans, l'empirisme perifèric de Hockney i el *pop art*, introduïen una atenció i una estima als espais buits i descompostos que aviat desembocarien en la presentació esplèndida i postmoderna de

³ Vegeu les novel·les de Rafael Sánchez Ferlosio (1956); *El Jarama*, Barcelona. Juan Marsé (1975); *Últimas tardes con Teresa*, Barcelona. Íd. (1985); *Ronda del Guinardó*, Barcelona.

⁴ M. Webber; *Order in Diversity: Community without Propinquity*, London Wing.

la perifèria. Els suburbis nord-americans, els centres comercials, d'oci i d'esport, tallers, gasolineres, magatzems, garatges i serveis repartits amb accessibilitat difosa, assenyalen les imatges d'un territori fet de carreteres i més carreteres.

El consumisme acrític s'estén també així al territori, i en alguns casos se'ns proposen l'espontaneïtat, la urbanització difosa i la coordinació indirecta no tan sols com a tendència, sinó com a model, i el territori resultant no tant com a indret de tensions, sinó com a perifèria esplèndida i admirable.

La veritat és que l'acceptació acrítica de la perifèria esplèndida, les defenses *a priori* del desordre perifèric, i els elogis estètics del caos urbà com a paradigma figuratiu, no són fàcils de sostenir més enllà de la intuïció inicial. Encara coneixem molt poc, sorprenentment poc, com són les nostres perifèries urbanes, i la nostra cultura ha aplicat pocs instruments a la seva experiència. No tenim avui una explicació comparable a la que fa trenta anys van proporcionar, per exemple, les escoles franceses de geografia humana. Pierre George, Lacoste, Max Sorre, Chabot i abans Vidal de la Blanche, Tricart, Halbwachs o Bernouilli havien creat les categories per a la comprensió de les diverses àrees urbanes, i quasi tota la taxonomia que utilitzem encara respon a aquell enteniment compacte de la ciutat (concèntrica, monocèntrica, policèntrica, centre-perifèria; zona industrial, de transició, suburbi, raval, centre de negocis, comercial, de transport, ciutat-mercat, ciutat-pont, etc.).

La perifèria esplèndida no disposa d'un equivalent arsenal taxonòmic. Però tampoc no el tenim en els camps més amplis de l'observació i de la crítica. El cinema i la fotografia són certament els grans mestres de la geografia urbana contemporània, i de les seves representacions ens hem de valer per al nostre progrés. Però per a un coneixement analític com el que l'arquitectura i l'urbanisme necessiten per operar, gairebé no hem avançat, per part nostra, en el coneixement concret de les perifèries. Moltes paraules s'aboquen en l'esforç per definir-les, però tendeixen a recórrer constantment a la metàfora i a la imatge, més que a la descripció. El debilitament

actual de la cultura de la descripció⁵ apareix aquí també com un dels riscos fonamentals del nostre moment, i la tendència a substituir la descripció per la figuració (imatges, metàfora, analogies) ens impedeix avançar amb seguretat en el domini intel·lectual de les perifèries urbanes.

3. Projectar la perifèria

Al Laboratori Internacional d'Urbanisme *Projectar la perifèria* que a la primavera de 1991 vam iniciar a Barcelona, i que hem repetit per quatre anys, vam intentar una aproximació de projectes i idees aplicades a les perifèries de diverses ciutats europees, no entenent-les negativament com a degradació de la ciutat central, sinó, ben al contrari, com a territoris actius del possible projecte contemporani de metròpolis.

És clar que en aquest plantejament partim d'una actitud positiva sobre les perifèries urbanes. No tan sols això, també de la convicció que es tracta d'un tema prioritari en l'immediat futur de la ciutat europea. Però la perifèria volem veure-la com una dada concreta, com un indret de característiques físiques precises, d'indiferències i identitats, de formes i distàncies, materials i moviments. No és molt fàcil. El fet que la majoria dels tallers escollissin per al treball problemes de perifèria molt determinats per fragments de la ciutat preexistent, mostra la preocupació dels seus responsables per una actitud terapèutica, tot i que apreciativa de les oportunitats projectuals dels indrets escollits.

Però «projectar la perifèria» és parlar d'una idea que no necessàriament coincideix amb el camp geogràfic de la perifèria existent. Projectes de perifèria poden fer-se, sí, per recuperar les mal fetes perifèries preexistents, però també per crear-ne altres vàlides *ex-novo*. I fins i tot hi ha projectes perifèrics dintre de les ciutats centrals o projectes perifèrics sense indret, «atòpics».⁶

⁵ Manuel de Solà-Morales (1989); «The Culture of Description», *Perspecta* 25. Yale.

⁶ *De la atopia*, UR 10. Barcelona, 1992.

Si les imatges plàstiques del perifèric abunden ja com a fet estètic, ¿no té sentit imaginar propostes urbanístiques, socialment i arquitectònica positives d'aquests fenòmens sense necessitat de «recórrer» o «monumentalitzar» l'existent? ¿Hi ha cap nou pensament d'integració entre edifici, terra i accés que faci paisatge i lloc a la vegada? ¿Ha de ser la idea de fragment per força autojustificativa o podem crear fragments amb sentit estructural de més ampli abast? La «repetició sense concepte» de què parla Deleuze, ¿no pot substituir-se per una «diferència sense repetició»?

Durant els seminaris del laboratori, diferents idees van aparèixer amb certa força inicial. Per exemple, treballar amb el concepte de «resistència» material (Collovà) donada per traçats, arquitectures i límits topogràfics preexistents que defineixen en els seus diferents graus de duresa les formes pròpies de la perifèria diferents de les de la ciutat ordenada. O la idea de «destrucció de l'indret» (Miralles), també definint la perifèria com quelcom que està en la matèria física d'un indret històricament determinat però sobre el que s'ha d'actuar a la contra, esborrant. Afrontant com a «monument» o «nínxol» (Juel Christiansen) el tractament dels indrets no urbans o no transformats en el sentit clàssic. Mentrestant, altres tallers (A. Geuze-A. Wall, L. Semerani-G. Tamaro, Heink Doll-Meccano, Wolf Prix Himmelblau) plantejaven separar el circumstancial del perifèric a través d'un salt a escales més grans dels models i mecanismes de projecte.

4. La distància interessant

A mi em sembla important reconèixer les condicions espacials, específiques de les perifèries. En aquelles que convencionalment entenem com espontànies, la distància entre els objectes construïts no és casual, mentre que els espais entre ells sí. Criteris de localització d'activitats, preferències d'accés, avantatges de publicitat o al contrari d'amagatall, explotació individual de topografies o vistes preeminents, primen l'emplaçament d'edificis, sense el respecte a un ordre previ de conjunt. Hi ha aquí un sistema de distàncies a la finca veïna, distància al mar, distància a la ciutat o a l'aeroport,

distància al metro més pròxim, distància al carrer o a la carretera. Tot un teixit de distàncies relatives col·loca progressivament usos i edificis, a partir de les relacions de cada unitat activa respecte a tot el sistema metropolità. Directament, sense passar per una homogeneïtzació horitzontal per grups o famílies, d'edificis o d'usos. El diàleg entre edifici i sistema urbà és individual, que no vol dir directe, sinó que passa a través d'infraestructures i serveis que resulten ser així la forma més general del territori urbanitzat.

La col·locació, aparentment erràtica, de fragments de carrer, fàbriques, tallers, magatzems, restaurants de carretera, gasolineres, discoteques, parcs aquàtics o prehistòrics, granges, centres comercials, expositors de mobles, parcs d'oficines, etc., pot ser analitzada en termes del seu ús del sòl i intentar planificar-la en categories actualitzades de zonificació: «strips», «centres», «parcel·lacions», «àrees de servei», «n usos de comunicacions», «parcs temàtics», etc.

Però aquest progrés zonificador no podria reviuir, com en les tradicionals zonificacions tipològiques, reconèixer les diferents formes amb les quals operar a l'interior d'aquestes zones. I fatalment tendeix a separar unes de les altres, creant recintes autònoms amb certa distància de respecte, aparentment neutra, i convencionalment «lliure» o «verda», que eviti conflictes de veïnatge en el funcionament o en la forma.

La distància entre zones o paquets autònoms és la llei –negativa– per la qual de fet es construeix la perifèria. Una llei que creua de mesures la superfície del territori, i on la distància és sempre entesa solament com a dada defensiva, ignorant de relacions i propòsit de res, sense interès propi, de forma casual.

Però el joc d'aquestes distàncies podria convertir-se en un joc interessant. En realitat ho és, quan veiem la riquesa de situacions que produeix i les possibilitats d'interpretació estètica, arquitectònica i paisatgística d'aquestes situacions. La projectació de la perifèria pot conjugar l'autonomia i l'eficiència, que

són les dues condicions necessàries per a una perifèria positiva, amb la comprensió dels buits com a distàncies «interessants», críticament escollides per la seva capacitat figurativa i per la seva racionalitat ecològica i paisatgística. No es tracta de pensar en els buits perifèrics com àrees a projectar en elles mateixes, sotmeses també a la disciplina d'un disseny –més o menys mínim– de zones verdes o naturals. Potser hauríem de deixar-los sense forma, però reconeixent el seu valor abstracte de distància, i fent d'aquesta distància un argument compostiu de la forma urbana perifèrica.

Treballar amb distàncies no és treballar amb els buits com a objectes. És gairebé el contrari d'aquest ingenu descobriment de recents dissenyadors que han cregut veure en els buits –urbans, perifèrics o exteriors– l'ocasió de convertir-los en objectes, en solars per a edificis a cota zero, en arquitectures sense volum. Aquesta banalitat ja ha provat que condueix solament a l'hiperdisseny i al cansament.

Les distàncies són mesures sense qualitat, són ritmes de presència i absència. Com els silencis musicals, ajuden a entendre les frases sonores pel ritme de les pauses, i per l'espera constant de l'interval. Encara més, podem pretendre que el projecte de la perifèria utilitzi les construccions per fer sentir els buits, igual que Frederic Mompou perseguia, amb la bellesa d'escassíssimes notes, fer sentir el silenci, crear-lo.⁷

Treballar amb les distàncies, fer del seu domini una experiència cultural, és el que les perifèries metropolitanes permeten i agraeixen. La suma de distàncies, com una immensa integral, permet en l'espai un joc estratègic. Com les farmàcies a la ciutat, que han d'allunyar-se distàncies mínimes de la seva veïna més pròxima. En les perifèries planificades, són les normes de mínims les que actuen més decisivament. Mínima distància entre casa i carrer, entre tanca del jardí i façana, entre vehicles i vianants, entre carril bici i tramvia. Parelles de línies paral·leles corrent

sobre el terreny, marcant límits invisibles que ocupen l'espai entre edificis, que estarà buit d'ús i de significat, però ple en canvi de mesures obligatòries. Distàncies mínimes que cal complir.

Distàncies màximes també, entre casa i escola, entre comerç i transport públic, entre camp de joc i centre urbà, la urbanística funcionalista volgué imprimir amb lleis de foc la seva lògica del benestar social. Distàncies per a l'asolellament i l'ombra, per defensar-se del soroll i les vistes, per a la seguretat entre vehicles i persones, per dividir el sòl privat i el públic. Resultat: els buits urbans guarden distàncies mínimes o màximes, n'estan plens, però estan mancats de reflexió sobre l'interès conjunt d'aquestes distàncies. Però a l'espai urbà, com al suprematisme, o com als bodegons de Morandi, les distàncies interessants estan carregades d'intenció sobre la separació positiva entre diversos objectes diferents.

La pèrdua de regularitat clàssica, permanent fins a l'urbanisme modern, reclamava en canvi altres regularitats en la tipologia, el material, els usos, els volums. Les normes urbanes del moviment modern alliberant la posició dels edificis de les alineacions viàries, i substituint les tradicionals condicions de continuïtat per la repetició volumètrica i tipològica van produir una explosió que s'ha demostrat menys convincent a mesura que s'estén a escales majors d'actuació. Les perifèries urbanes actuals mostren com el valor de les separacions i distàncies canvia quan creix l'escala del territori urbà, i això resulta especialment evident observant a gran escala la multiplicació de perifèries planificades.

A aquesta gran escala es diria que estem tornant a un model gòtic de l'espai. La seva no regularitat podria projectar-se des de la llei de les separacions mútues com a joc regulador. La forma de les distàncies buides és el tema, i el protagonisme de la separació és l'alternativa perifèrica a la continuïtat unificant, gran virtut de la ciutat tradicional compacta. Guanyem en llibertat, perdem en mètode: l'urbanisme de la perifèria pot ser més aviat la seqüència d'agrupaments construïts per inducció. La deducció, aquí, s'entrebanca de seguida.

⁷ Frederic Mompou (1952); *Música callada: Petites suites per a piano*, Barcelona-París.

LA CONDICIÓN PERIFÉRICA A BARCELONA

JOSEP PARCERISA I MARIA RUBERT DE VENTÓS

*Arquitectes. Professors titulars d'Urbanística,
Escola d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya*

SUMARI

1. Introducció

4. Elogi dels forats

2. La ciutat central cau lluny

5. Calcular geometries variables

3. La força de la geografia

ABSTRACT

El creixement metropolità es produeix a Barcelona en un context en el qual, a diferència d'altres grans ciutats europees, es donen múltiples lògiques d'escala menor que determinen la composició urbana. Juntament amb els nuclis antics, els barris consolidats i els elements infraestructurals, els signes del relleu i les formes de la geografia configuren en gran part aquesta estructura complexa prèvia a l'expansió metropolitana. Aquesta situació es relaciona amb un procés arítmic d'ocupació del territori, que ha anat produint buits i discontinuïtats. Cal preguntar-se si en aquests territoris és possible aplicar la mateixa lògica de la ciutat central, caracteritzada per una definició exhaustiva de l'espai, o si pel contrari cal pensar els buits com a llocs de feble definició. Des d'aquesta perspectiva, aquestes formes de la perifèria es revelen com a transicions a mig camí entre la ciutat confortable i el paradigma no urbà i demanen ésser enteses més com a avantatges que com a patologies, més com a mostres d'un context que dona nous arguments projectuals que com a situacions transitòries.

El crecimiento metropolitano se produce en Barcelona en un contexto en el que, a diferencia de otras grandes ciudades europeas, se dan múltiples lógicas de escala menor que determinan la composición urbana. Junto con los núcleos antiguos, los barrios consolidados y los elementos infraestructurales, los signos del relieve y las formas de la geografía configuran en gran parte esta estructura compleja previa a la expansión metropolitana. Esta situación se relaciona con un proceso arrítmico de ocupación del territorio, que ha ido produciendo vacíos y discontinuidades. Cabe preguntarse si en estos territorios es posible aplicar la misma lógica de la ciudad central, caracterizada por una definición exhaustiva del espacio, o si, por el contrario, el espacio vacío puede pensarse como lugar de débil definición. Desde esta perspectiva, estas formas de la periferia se revelan como transiciones a medio camino entre la ciudad confortable y el paradigma no urbano y deben entenderse más como ventajas que como patologías, más como muestras de un contexto que proporciona nuevos argumentos proyectuales que como situaciones transitorias.

A Barcelone, le développement métropolitain se déroule dans un contexte où, différemment à d'autres grandes villes européennes, ont lieu de multiples logiques d'échelle mineure qui déterminent la composition urbaine. Avec les anciens noyaux, les quartiers consolidés et les éléments infrastructurels, les signes du relief et les formes de la géographie configurent, en grande partie, cette structure complexe préalable à l'expansion métropolitaine. Cette situation est en relation avec un processus d'occupation du territoire arythmique, qui a produit des vides et des discontinuités. Est-il possible d'appliquer, à ces territoires, la même logique de la ville centrale, caractérisée par une définition exhaustive des espaces ou, par contre, l'espace vide peut-il être considéré comme un lieu de faible définition? Depuis cette perspective, ces formes de la périphérie se révèlent comme transitoires à mi-chemin entre la ville confortable et le paradigme non-urbain et doivent être considérées plus comme des avantages que comme des pathologies, plus comme preuve d'un contexte qui présente de nouveaux arguments projectuels que comme des situations transitoires.

Metropolitan growth is occurring in Barcelona in a context in which, unlike other large European cities, numerous small scale logics are converging to determine the urban composition. Together with the old centres, the consolidated neighbourhoods and the infrastructural elements, it is the topography and the geographical forms that to a large degree configure this complex structure that predates metropolitan expansion. This situation has been associated with an arrhythmic development of the territory, which has given rise to voids and discontinuities. One might ask whether it is possible to apply the same logic in these newly incorporated areas as in the central city, which is characterised by an exhaustive definition of the space; or whether the empty spaces should be thought of as being places of weak definition. Taking the latter view, the forms of the periphery are revealed to be intermediate forms half way between the comfortable city and the non-urban paradigm, and as such should be seen more as advantages than as pathologies, more as examples of a context that offers new planning arguments than as transitory situations.

LA CONDICIÓN PERIFÉRICA A BARCELONA

1. Introducció

La condició perifèrica tal com s'experimenta a moltes societats avançades d'Europa des dels anys setanta –resultat de l'aparició dels nous sistemes de distribució comercial, la sofisticació de les formes d'oci, el desenvolupament dominant d'una economia de serveis, i l'emigració suburbana massiva–, no cristal·litza al paisatge de Barcelona fins fa relativament poc temps. En aquestes circumstàncies, quan el procés d'instal·lació de la condició perifèrica és encara incipient en els seus efectes territorials, té interès posar en relleu algunes qüestions que planen sobre els projectes i les pràctiques que l'estan construint.

2. La ciutat central cau lluny

Les dinàmiques més recents de la metròpoli es despleguen sobre llocs on la memòria, les lleis i les referències generals d'identitat de Barcelona són febles i en canvi pesen circumstàncies particulars.

Hem de recordar que aquí, la força d'allò local és present des del segle XVIII a diferència d'altres ciutats com París, Madrid, Milà o Copenhague. El territori del Consell de Cent és molt construït. Això que és cert pels creixements a redós de les parròquies ho és també en la roturació del sòl i en la implantació d'obra pública. Aquesta referència a múltiples lògiques d'escala menor es verifica també pels establiments moderns. Les «plaques» d'urbanitat d'ocupació recent reposen i es refien de condicions locals: pesen petits nuclis antics a Molins o a Sant Feliu, barris consolidats

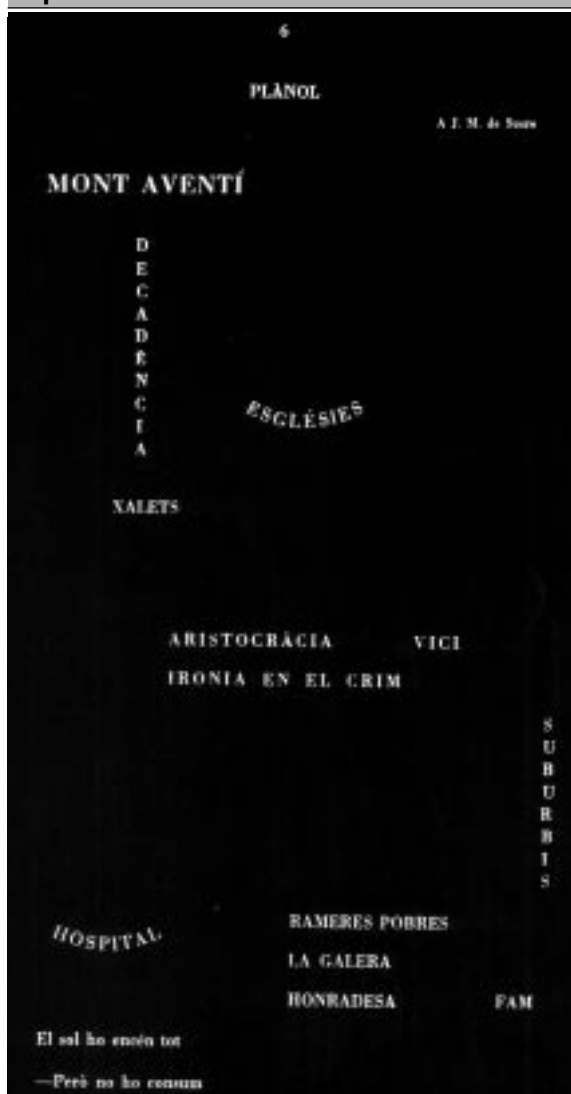
Les imatges de distints llocs de la perifèria metropolitana que il·lustren aquest article corresponen a una selecció del treball «Fragments de Lectura de la perifèria» elaborats pels estudiants de tercer curs 1993/94 de l'assignatura Urbanística I a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. Professors: P. Mas, R. Escala, J. Sardà, P. Puig, F. Sagarra, M. Roldán, amb idea i coordinació de J. Parcerisa i M. Rubert.

Una primera versió d'aquest treball va formar part de la Secció Barcelona de l'exposició «Il centro altrove. Periferie e nuove centralità nelle aree metropolitane» (Triennale di Milano, 1995), preparada pel Laboratorio d'Urbanisme de Barcelona amb el suport de la Mancomunitat de Municipis de l'AMB.

a Sant Just Desvern o a Albarosa, passeigs i monuments a Torre Baró, grans finques a Tiana, Alella o Teià, el canal de la Infanta al marge esquerre del Llobregat. També compten d'altres contingències: formes de la geografia a l'avinguda del torrent Gornal o a Batllòria-Montigalà, ombres i terrasses a Ciutat-Diagonal, a les vores

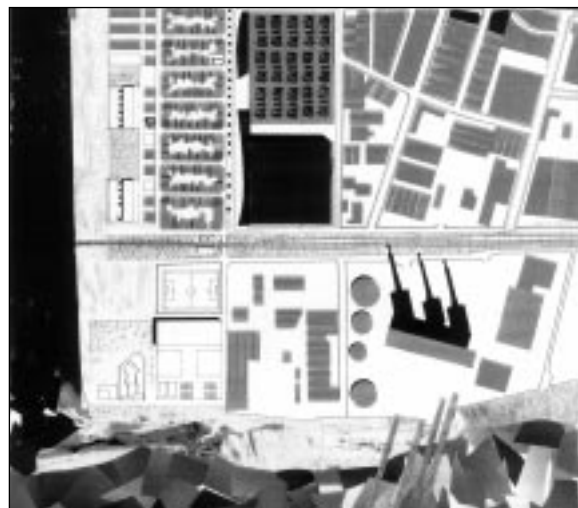
Poemes en ones hertzianes.

Llibre primer. Barcelona 1919. Joan Salvat Papasseit

A vuitanta anys del poema de Joan Salvat Papasseit, hi reconeixem encara el poder evocador del plànol construït amb dinou paraules «sota el sol que ho encén tot». El dibuix que les paraules desgranen associa la descomposició i composa diferències,... fa de la tria i posició relativa una imatge fixa de la complexitat de la ciutat.

**Sant Boi de Llobregat. El Prat de Llobregat.
Sant Adrià de Besòs**

de TV3 o a la Miranda, i noves accessibilitats que capgiren zones i estimulen creixements com passa a Can Caralleu, Sant Genís dels Agudells o a Santa Coloma.

Tanmateix, a Barcelona i fins als anys setanta, moltes grans operacions es feren a l'ombra d'una idea sobre la gran ciutat metropolitana: la Zona Universitària, el districte de Sant Martí, el port-franc, el barri de Bellvitge. Una segona actualitat Cerdà, que força l'enteniment transversal de la ciutat un segle després de l'aprovació del Pla de l'Eixample.

Els polígons de Sant Martí són els protagonistes del desplegament de les condicions geomètriques establertes per l'Eixample fins al Besòs.

L'ombra de la idea general per Barcelona s'expressa en múltiples altres processos; decantar la ciutat central en la direcció de la Diagonal alta amb la creació de la Zona Universitària i el polígon Barcelona 2 fins a la recent consolidació de terciari avançat, transformar l'aeròdrom del Prat en aeroport i perllongar la Gran Via cap a Castelldefels reforçant el seu caràcter mestre –amb un difícil acte «gestàltic» com va ser penjar-hi Bellvitge, el més gran assentament metropolità mai vist a Barcelona.

Constatem que les formes de construcció actuals de la perifèria no sols disolen el creixement per continuïtat, sinó que també prescindeixen d'aquesta referència litoral i transversal de l'estructura física metropolitana.

Pel que fa a la Gran Via, no només ens referim a decisions com els sistemes d'accessos, o la urbanització i l'enjardinament de les vores, sinó també a localitzacions de gran impacte com la Fira o Magòria i creixements residencials recents. Una renúncia semblant plana sobre un lloc tan estratègic com la Diagonal/Sagrera, empantanegat en procediments administratius. En una ciutat com Barcelona caldria distingir les situacions que estan carregades de compromisos amb l'estructura més necessàriament contínua de la ciutat central.

Certes indecisions actuals poden entendre's també com el resultat d'una altra visió, contradictòria, sobre la seva forma general. Des del temps del Regional Planning hi ha qui ha imaginat la ciutat com un gran cranc abraçant Tibidabo-central parc. Aquesta idea inspira la política de tres túnels i de ciutat dual al Vallès del PGM de 1976, polítiques d'habitatge (Ciutat Badia i Riera de Caldes), d'universitats, equipaments i institucions, del fantasma de la Mancomunitat Sabadell-Terrassa, inclús rondes i estació de TGV. Aquesta visió considera esgotat el discurs de la ciutat litoral, menystenint la capacitat de declinació actual de la metròpoli. És la tesi de fons de l'equip Serratosa.

3. La força de la geografia

La geomorfologia és una presència tan poderosa com la memòria material de la ciutat construïda. A Barcelona les formes de la geografia sempre han orientat: una ciutat en pendent fins la línia de mar que l'ldelfons Cerdà va saber interpretar, una plana estripada per rieres que van ser raons per Gràcia o Sarrià, la serralada al rerafons del carrers quan van créixer les parròquies, una mola a contrallum imaginada per Cambó i Puig i Cadafalch a Montjuïc, deltes i pinedes als horitzons de la Ciutat de Repòs i de Vacances.

De vegades els projectes han tendit a llegir els grans gestos de la geografia. Cerdà respecte al sentit longitudinal i les sortides per Montcada i pel Llobregat, però sense exhaurir-la –el mateix Cerdà deixà pendent la façana litoral. Cambó i Puig i Cadafalch transformant Montjuïc, la mola amenaçant, en l'Acròpolis noucentista. També el GATCPAC imaginant la ciutat des de la seva condició geogràfica, somiant el lleure massiu organitzat a l'altra banda del Delta, a redós del Garraf i sota Castelldefels.

Però també els petits signes del relleu expliquen la varietat i riquesa de composició urbana que constitueix avui la Barcelona de l'«extrarradi» –per fer servir una paraula en boga al primer terç de segle: Gràcia amb les rieres com estrips, Sarrià entre dos torrents, Vallcarca a la fondalada. Els

Les Botigues de Castelldefels. El Molí Nou, a Sant Boi de Llobregat. Tiana

Castelldefels. Camps Blancs a Sant Boi. El Serral a Sant Vicenç dels Horts

bons projectes de la ciutat menor han estat aquells que han sabut treure'n profit sense contradir les rugositats i esquerdes del lloc –com el parc Güell o la colònia Güell.

Avui i per a la majoria dels projectes, la geografia pot ser una condició cada cop més directa i operant. A Sant Boi, a la ribera del Besòs, pels nous ponts de Montcada o a la conca d'Horta, els contraforts i les valls trencades, els marges i fondals posen condicions que són arguments pels projectes. Enlloc com a la ciutat creixent i en condició perifèrica, el context pot ser el text.

4. Elogi dels forats

Les formes d'ocupació a la perifèria són discontinues perquè revelen la imatge exacta d'un procés de domini del territori que es produeix a batzegades. Aquest procés allí on s'han aplicat amb rigor els principis de l'urbanisme de la zonificació, és a dir als països del centre d'Europa i escandinaus, ha produït un paisatge en el qual les discontinuïtats del que és urbà les protagonitza una variada tipologia d'espais lliures, d'oci, de reserva natural, d'activitats singulars... Alguns d'aquests espais no construïts acumulen també la condició d'espai «vacant», de reserva per activitats futures.

Tanmateix la nostra planificació no ha incorporat mai aquesta condició de reserva als estàndars. El lliure es mesura només com a parc o jardí. De la resta n'ha fet una categoria de procés per l'especulació futura: és el no-urbanitzable entès com a categoria per defecte, a ocupar/a urbanitzar més endavant.

La ciutat central de Barcelona es caracteritza per haver assolit una definició exhaustiva de l'espai. Quasi tot canvi implica reforma. Aquí o allà potser cal cosmètica o redenció, *urban-design* o rescat de densitats, equilibri entre terciari/equip i residència, coexistència d'oci/trànsit. És aquest l'horitzó de futur per a la condició perifèrica actual?

Tiana pot aspirar a tenir la mateixa accessibilitat que Sarrià i segurament una bona connecti-

vitat general, però sense haver d'acceptar com a inevitable l'erosió figurativa que s'ha perpetrat a nuclis de població d'anàloga estructura com ara Horta. El futur de Sant Jeroni de la Murtra no ha de ser necessàriament el de Sant Genís dels Agudells, la densificació de barris tan diferents com la Barceloneta, Gràcia o Tres Torres no ha de ser model per la Clota d'Horta, el Sagrat Cor de Sant Just, o Sant Ramon de Cerdanyola, o Albarosa.

Constatem que, en una cultura de la ciutat compacta i hiperdensificada com la nostra, acostumada a refer-se sobre si mateixa, a mesura que la urbanitat avança s'apropia sense escrúpols de les rendes posicionals. En aquestes circumstàncies cal reclamar «forats» com llocs a «no tocar» –ni parc agrícola, ni regeneració ambiental–. Autèntiques zones polèmiques, defensables pels mateixos arguments estratègics dels enginyers militars quan velaven pedaços del continu territorial.

De la mateixa manera que altres generacions –federalistes al XIX, o noucentistes al primer terç de segle– van tenir una visió de la gran geografia en els temes d'ocupació, avui potser el Delta del Llobregat reclama una estratègia de reserva intel·ligent; exactament el contrari de l'A-17 i les zones industrials de Castelldefels, Gavà i Viladecans, que van minant per successiva delimitació la línia de reserva.

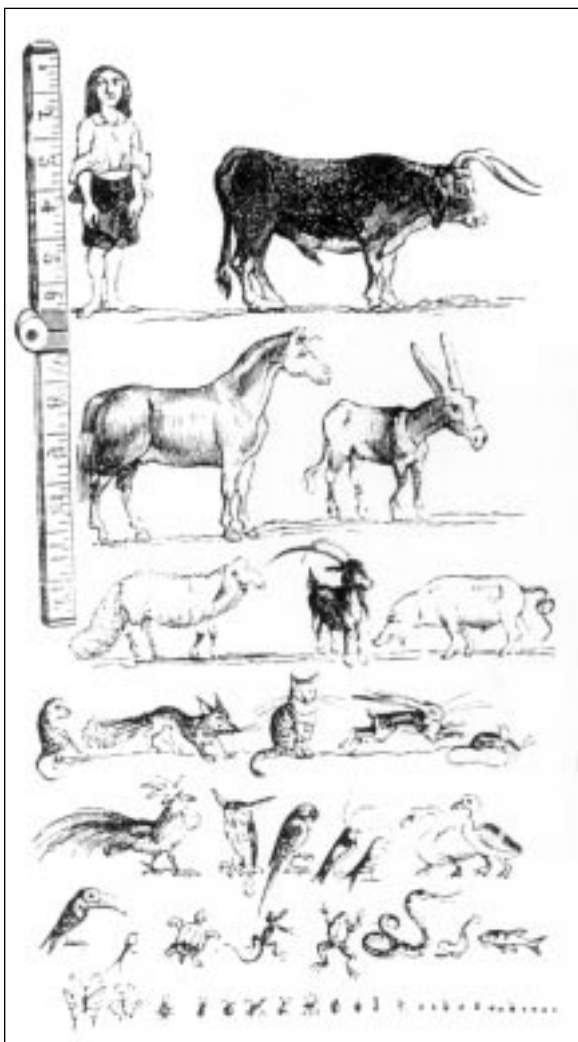
Els buits, els contrastos d'usos urbans o no urbans i les discontinuïtats que s'observen al fotograma actual són avantatges, no pas patologies ni cal imaginar-los com a situacions transitòries.

Com el camp de Mart defensat per Eugène Henard de la pressió del curt termini l'endemà de l'Exposició de 1900, les vacants de Barcelona són garantia del seu futur. No sols les platges o Collserola, sinó també esplanades, reserves ferroviàries o militars, i transicions que com Can Zam estan incrustades en aquest llarg mig camí entre la ciutat confortable i el paradigma no urbà.

El Vall d'Hebron. La colònia Güell a Santa Coloma de Cervelló. Montbau i Sant Genís dels Agudells

Voyages de Gulliver dans des contreées lointaines par Swift. Illustrations par J.J. Granville. Paris, Garnier Frères ed. 1884

Les ciutats metropolitanes necessiten llocs de feble definició per poder atendre usos imprevisibles, intempestius, francs... Per no descomptar el futur a les generacions que ens han de seguir.

Aquests autèntics forats calen tant per modernitzar-se com per envellir bé. La indefinició avui pot ser garantia de futur.

5. Calcular geometries variables

Potser és característica distintiva de la perifèria, respecte al territori no urbà, l'efecte sorpresa contra l'articulació. La condició perifèrica dibuixa una ciutat-receptacle, però sense motllos previs. S'hi posen els molt rics i els nous emigrants, els contenidors i la sofisticació. És la ciutat de l'exclusivitat i la juxtaposició. S'hi produeix la repetició i l'abús de models residencials comprovats, però banals en el seu compromís urbà.

Però la condició perifèrica és també el lloc privilegiat per alguns projectes que responen innovativament a idees, funcions i usos clars. La colònia Güell, Montbau i el conjunt de la Ricarda, els passeigs a les platges de Gavà o la Mar Bella aquí, però també tota una tradició de projectes que des de Josep Lluís Sert fins a Álvaro Siza o el grup de Palermo al sud d'Europa més recentment, han buscat en aquestes circumstàncies construir apostant per la densitat, la complexitat i la barreja de funcions, enfront dels models més extensius de tradició anglosaxona.

Són propostes relativament introvertides que no fan de la geometria una qüestió ni de principis ni d'estil. L'organització de les formes, les opcions sobre ocupació i densitats, les descomposicions del sòl, la modulació de les transformacions necessàries, expressen un càlcul geomètric precís i eficaç posat al servei d'una imatge, d'una atmosfera o d'un paisatge.

PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 26, gener 1997, pàgs. 37-52

LÒGIQUES I ESPAIS PROJECTUALS D'UNA METRÒPOLI,
BARCELONA 1976-1992

CARLES LLOP

*Arquitecte. Professor, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori,
Universitat Politècnica de Catalunya*

SUMARI

1. Introducció

2. Els canvis físics i estructurals en el període 1976-1992, vers la definició d'una nova estructura espacial de l'àrea central metropolitana

3. Canvis, reorientació i lògiques projectuals

4. Espais projectuals metropolitans de Barcelona

4.1. Espais il·locals de la metròpoli. Les xarxes de relació, el sistema de ciutats

ABSTRACT

Entre 1976 i 1992 l'organització metropolitana ha produït un seguit de canvis estructurals que han transformat la relació entre les àrees centrals i els entorns metropolitans. El canvi de contingut dels «territoris geogràfics i morfològics», de les «peces estructurants» i «elements arterials» i dels «espais incerts», ha articulat un sistema territorial obert on s'ha produït tant l'ocupació dels buits intermunicipals com el creixement difós en el territori. Aquesta situació imposa reorientacions pel que fa a les lògiques projectuals. D'una banda, posant més l'èmfasi sobre els procediments metodològics que sobre les solucions tancades. Són les lògiques d'ordre projectual, discursives i processuals. D'altra, contemplant nous aparells conceptuals i nous recursos de projecte per explorar una forma que ja no és urbana però que tampoc no és rural. Apareixen així espais projectuals a escala metropolitana: els «espais il·locals», temes sense materialització física clara que s'han d'entendre com a espais de projecte; els «espais identificats», geogràfics, morfològics i peces estructurants del territori; els «espais expectants o latents», escenaris de la nova arquitectura metropolitana.

Entre 1976 y 1992 la organización metropolitana ha producido una serie de cambios estructurales que han transformado la relación entre las áreas centrales y los entornos metropolitanos. El cambio de contenido de los «territorios geográficos y morfológicos», de las «piezas estructurantes» y «elementos arteriales» y de los «espacios inciertos» ha articulado un sistema territorial abierto donde se ha producido tanto la ocupación de los intersticios municipales como el crecimiento difuso en el territorio. Esta situación impone reorientaciones en cuanto a las lógicas proyectuales. En primer lugar, poniendo el énfasis en los procedimientos metodológicos más que sobre las soluciones cerradas. Son las lógicas de orden proyectual, discursivas y procesuales. En segundo lugar, contemplando nuevos aparatos conceptuales y nuevos recursos de proyecto para explorar una forma que ya no es urbana, pero que tampoco es rural. Aparecen así espacios proyectuales a escala metropolitana: los «espacios ilocales», temas sin materialización física clara que se han de entender como espacios de proyecto; los «espacios identificados», geográficos, morfológicos y piezas estructurantes del territorio; los «espacios expectantes o latentes», escenarios de la nueva arquitectura metropolitana.

Entre 1976 et 1992 l'organisation métropolitaine a produit une série de changements structurels qui ont transformé la relation entre les aires centrales et la banlieue. Le changement de contenu des «territoires géographiques et morphologiques», des «pièces structurantes» et des «éléments artériels» et des «espaces incertains» a articulé un système territorial ouvert où s'est développé tant l'occupation des interstices municipaux comme l'accroissement diffus sur le territoire. Cette situation impose de nouvelles orientations quant aux logiques projectuelles. D'une part, en posant plus d'emphasis sur les processus méthodologiques que sur les solutions fermées. Ce sont les logiques d'ordre projectuel, discursives et de processual. D'autre part, en tenant compte des nouveaux appareils conceptuels et des nouvelles ressources de projet pour explorer une forme qui n'est ni urbaine ni rurale. C'est ainsi qu'apparaissent des espaces projectuels à échelle métropolitaine: les «espaces illocaux», thèmes sans matérialisation physique claire qui doivent se comprendre comme des espaces de projet; les «espaces identifiés», géographiques, morphologiques et pièces structurantes du territoire; les «espaces expectants ou latents», scénario de la nouvelle architecture métropolitaine.

Between 1976 and 1992 the organisation of the metropolis has been affected by a series of structural changes that have transformed the relationship between the central city and the metropolitan rings. The change in content of the «geographical and morphological territories», of the «structuring elements» and the «arterial elements» as well as of the «undefined spaces» has given rise to an open regional system in which both settlement of the areas between municipal centres and diffuse growth within the region have occurred. This new situation has made necessary a reorientation of the logics of the projects undertaken. Firstly, less emphasis must be laid on closed solutions and more on methodological procedures, such as the logics of the project, the discourse and the process. Secondly, new conceptual apparatus and new planning resources are required to explore a form that is neither urban nor rural. New spaces will emerge on a metropolitan scale: the «non-local spaces», which lack clear physical materialisation and should be conceived of as an arena for new projects; the «identified spaces» –the geographical, morphological and structural elements of the region–; the «expectant or latent spaces», which constitute the setting for the new metropolitan architecture.

LÒGIQUES I ESPAIS PROJECTUALS D'UNA METRÒPOLI, BARCELONA 1976-1992

1. Introducció

La crisi del model tradicional metropolità, primer en la ciutat americana i després també en la ciutat europea, centrat en la idea de creixement il·limitat de la metròpoli, que es reflecteix tant en l'alteració de les pautes de creixement i en la distribució territorial de les persones, activitats i moviments, com en les modalitats del govern local, ha provocat un procés de canvi també en els continguts i mètodes del planejament i del projecte urbanístic tradicional de la ciutat metropolitana. El debat sobre les «perifèries metropolitanes» ha estat present als treballs de recerca i a les publicacions urbanístiques europees dels darrers anys, amb un contingut específic enfront els estudis o avaluacions de l'experiència americana o de les aglomeracions urbanes del Tercer Món: respecte a les primeres la condició de *late comers* en el procés de desenvolupament, creixement i industrialització; respecte a les segones, les condicions diferencials de producció de ciutat pels desequilibris econòmics entre les regions de l'eix Nord-Sud. En aquest marc disciplinari, l'estudi i les exploracions sobre la realitat actual metropolitana de Barcelona vindran a contribuir amb unes aportacions específiques de la nostra cultura urbana; actitud interessant pel que representa la capacitat d'establir mecanismes de comparació amb les metròpolis mundials.

Cal esforçar-se per entendre tant les causes dels canvis produïts com les noves característiques o dimensions de la present situació, en els seus efectes territorials i en les modalitats d'intervenció, amb la intenció de contribuir a una progressiva transformació de la realitat metropolitana i del seu projecte.

Front al creixement caòtic i especulatiu (descentrat i fortament invertebrat) dels anys precedents, en el període entre 1976 i 1992 es comencen a intuir unes noves condicions materials d'articulació d'un sistema metropolità polinuclear, basat més en una estructura de xarxes que de continuïtats de la taca urbana, tendint cap a formes de la denominada urbanització «difusa»¹ (amb una específica caracterització *sui generis* gens equiparable a la ciutat anglosaxona o nord-americana) que trenca les pautes de

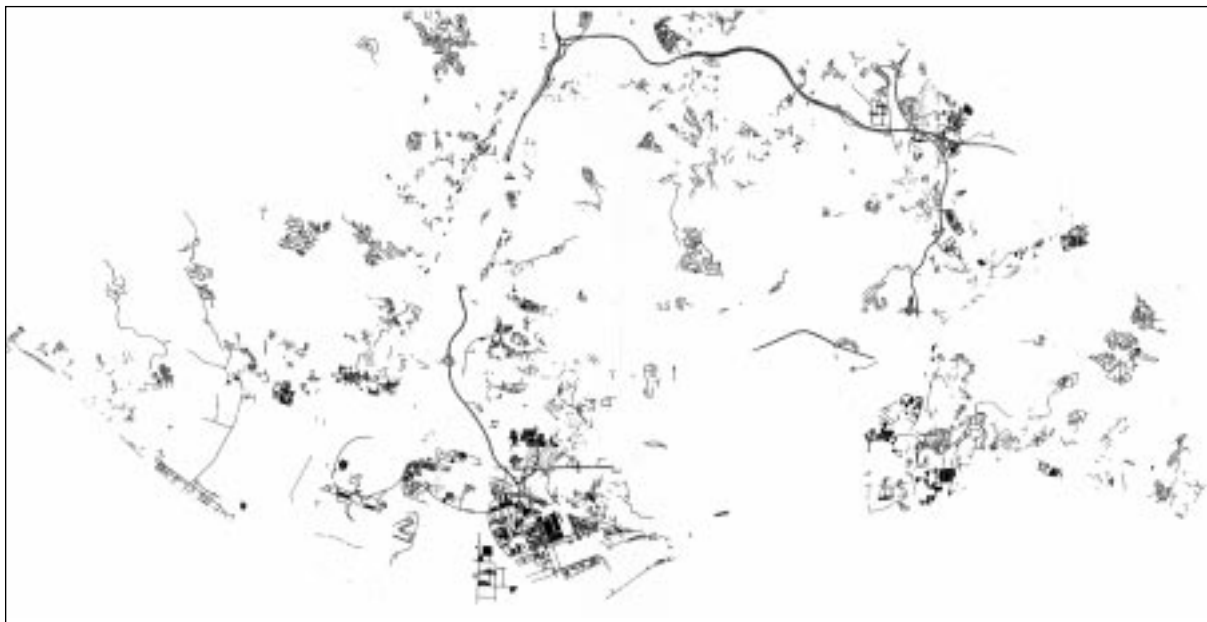
comportament de ciutat suburbial, suburbanitzada, o en el millor dels casos disgregada, que sovint hem associat a un model de desenvolupament patològic de les nostres ciutats. L'interès per indagar i contribuir a la teorització sobre la «ciutat difusa», rau en la possibilitat d'explicar i racionalitzar com les noves formes de vida, com la nova situació socioeconòmica està provocant nous usos que se situen sobre el territori de forma diversa als fenòmens tradicionalment detectats, i per tant genera «noves formes» i «noves lògiques de projectació». La progressiva pèrdua de valor definitori del factor demogràfic i l'increment del factor de la distribució territorial per qualificar el rang d'una aglomeració degut als fenòmens de dispersió, configuren *noves geografies urbanes* i *sistemes territorials complexos*, molt més ambigus des del punt de vista espacial. La tasca projectual no pot estar al marge de la profunditat conceptual que hi ha al darrera d'aquests processos, d'aquestes mutacions.

2. Els canvis físics i estructurals en el període 1976-1992, vers la definició d'una nova estructura espacial de l'àrea central metropolitana

A Barcelona, el territori pretesament natural ja fa temps que ha sofert grans transformacions, fins exhaurir-se (penseu en el cas del delta del Besòs), i ja és el moment de parlar d'altres «territoris» que tenen una definició mixta, amb atributs extrems i antònims. Territoris que tenen una composició *natural* i *artificial* alhora; *reals* (formes materials construïdes, i per tant tangibles) i *virtuals* (universos de relacions); *invariants* (testimonis de la geomorfologia) i constantment en *transformació* (els usos del sòl); *primaris* (els elements bàsics, les estructures que constitueixen l'armadura urbana que permeten el flux, que estructuren l'intercanvi) i *derivats* (els tei-

¹ Les referències a models que es comporten com a «ciutat difusa» cal cercar-los en l'experiència de la costa est nord-americana, l'altiplà suís, la Randstadt holandesa, si bé les referències metodològiques que més han orientat i estimulat aquesta recerca són els treballs de S. Boeri; A. Lanzani; E. Marini (1993); *Il territorio che cambia. Ambienti, paesaggi e immagini della regione milanese*, Milà, Editrice Abitare Segesta spa.

Figura 1. Canvis físics i estructurals de l'àrea metropolitana. 1969-1986

xits urbans servits); *identificables* (amb arquitectures consistents i amb capacitat de descriure la seva materialitat) i *amorfs* (sense formes reconegudes, imprecisos, discordants amb les lleis formals assimilades).

Una lectura global dels plànols de fils del creixement i la transformació (vegeu figures 1, 2 i 3: *Canvis en l'estructura espacial de l'àrea central metropolitana 1969-1986, 1976-1986, 1986-1992*) ens permet testificar una organització metropolitana que comença a anar per davant del Pla General Metropolità, i que s'estructura en focalitats i direccionalitats específiques:

a) La conseqüència més directa dels canvis experimentats en el període estudiat és la radical transformació de l'entroncament de les àrees centrals amb els entorns metropolitans i amb l'àmbit regional. La reducció substancial del temps de comunicació a través de les intervencions infraestructurals capgirarà el funcionament i la forma de l'àrea central metropolitana. La pèrdua de pes específic de les generatrius radials de la gran vialitat de Barcelona, a causa de la centrífuga organització derivada dels cinturons,

hi desplaça la centralitat a enclaus propers o ben comunicats. L'apertura del túnel de Vallvidrera, ja hem constatat com produeix una reducció de la distància temporal, però sobretot de la distància física i de la percepció que es té de Collserola com a barrera o com a frontissa. Les transformacions al municipi de Sant Cugat del Vallès (clarament més importants a partir de les expectatives i del funcionament real del túnel) permeten pensar que el «model corredor» a la cubeta del Vallès, basat fonamentalment en la B-30, comença a funcionar encara que l'articulació entre els equipaments, les dotacions, les àrees residencials i les poblacions estigui lluny de funcionar com un sistema en continuïtat.

b) L'extensió urbana es basa, genèricament, en la perllongació de la infraestructura urbana existent pel que fa als municipis metropolitans, fora del cas d'alguns paquets residencials o mixtos singulars per la seva grandària i pel tipus de procés amb el qual han estat generats (Vila Olímpica, Montigalà, etc.) i per tant, i en conseqüència, es fa difícil interpretar, o posar en valor, operacions residencials que siguin emblemàtiques de nous conceptes de ciutat.

Figura 2. Canvis físics i estructurals de l'àrea metropolitana. 1976-1986

Figura 3. Canvis físics i estructurals de l'àrea metropolitana. 1986-1992

c) Es constata la progressiva ocupació i colmatació dels buits intermunicipals existents. Tanmateix encara hi ha territoris infranquejables per motiu topogràfic o d'accessibilitat, que requereixen grans opcions d'infraestructura de caràcter

general, que de no existir dificulten el procés de posada en joc d'aquests territoris. El «territori condicionat», com a base argumental de la diferència entre la formació de les àrees metropolitanes i específicament de Barcelona, com a

exemple prototípic d'una ciutat metropolitana que no s'ha produït per l'extensió d'una malla urbana genèrica al territori, sinó d'una aglomeració «per estrats», associada als nuclis poblacionals originaris, basant-se en la construcció d'infraestructures que han propiciat un model d'implantació per «bosses» i «paquets», actuacions fragmentades respecte la idea de conjunt, i d'autonomia morfològica pel que fa a la correspondència dels seus elements urbanitzadors, les seves característiques de densitats, tipològiques, funcionals. Les colmatacions de buits acompanyen simultàniament a la permanent transformació urbana.

d) El creixement difós de la residència aïllada, o de baixa densitat, continua essent significatiu a les urbanitzacions dels municipis metropolitans, per bé que les formes d'autoconstrucció i de marginalitat hagin disminuït radicalment, ja que els processos de construcció de ciutat són més reglats. Tanmateix es generalitza el fenomen de dispersió a l'àrea i la regió metropolitana, malgrat que moltes de les actuacions es produeixen a partir de l'extensió d'infraestructures preexistents.

e) Són poques les operacions unitàries que es desenvolupen en forma de grans actuacions: Batllòria-Montigalà, Vila Olímpica, Polígons Mas Blau, Polígon TV3 a Sant Just Desvern, Polígon Pedrosa a l'Hospitalet. La grandària de les operacions metropolitanes és per tant més aviat fragmentada.

f) Un aspecte singular és l'ocupació de territoris que estan en sistemes finalistes des del punt de vista de l'ús rural, sistemes orogràfics o territoris naturals (com ara el seguit d'actuacions al delta del Llobregat), alguns d'ells legitimats pel planejament, però interpel·lats en llur validesa des de posicions ecologistes o de preservació del paisatge.

g) Continuen implantant-se al territori grans edificis o equipaments sobre infraestructures lineals, amb molt flux de circulació i alta accessibilitat –canals principals de la vialitat metropolitana.

h) A cavall entre els dos grans períodes en què hem subdividit el període d'estudi, distingirem com un aspecte singular la inèrcia dels espais geogràfics que tenen una gran resistència a ser urbanitzats (Collserola, o per exemple els territoris per on passa la «pota sud» dels cinturons).

La ciutat metropolitana de Barcelona no té una imatge unitària. No es pot pensar com la ciutat decimonònica que des d'un centre matriu annexiona nuclis, vincula nous territoris concèntricament. La Barcelona metropolitana té moltes imatges, que responen a moltes «formes», solament aglutinables des de l'ús individual, particular, interessat, i per tant, genèricament és una realitat poliformal que es mostra d'una manera o d'una altra, depenent del tipus de relator que la intenti explicar. A la Barcelona metropolitana es donen condicions de mutació de l'espai urbà clàssic i es detecten principis, sancionats per la cultura metropolitana internacional, de generació d'una altra realitat, d'una nova configuració espacial.

Les formes es defineixen pels papers que tenen en l'articulació de la ciutat metropolitana: *heterogènies* respecte a les parts i les peces que la integren; *discontinues* respecte als teixits constitutius i diversificats; *nebuloses* pel que fa a la identificació i categorització dels seus elements; *desiguals* en la qualitat dels seus components:

- Els *territoris geogràfics* s'agrupen en unitats morfològiques que configuren àrees clarament singularitzades com a entitats formals: els sistemes orogràfics, l'espai rural, el front litoral, les lleres dels rius metropolitans, que esdevenen espais formals de gran rotunditat i qualitat, amb vocació definitiva, perdurable. El vuit articulador de la metròpoli, reservat del creixement i de la progressiva presió urbana.

- Els *territoris morfològics* estableixen uns sistemes formals que ens permeten identificar formes urbanes prototípiques, vinculades per un ordre divers: sistemes urbans conurbats, sistemes urbans de frontissa, sistemes urbans de vertebració i sutura, creixements lineals, i en la

mall territorial, disgregats, i formacions de malles urbanes intermèdies.

– Les *peces estructurants* que definim com a elements bàsics de l'anatomia es perfilen com les formes metropolitanes que han anat precipitant al llarg de l'específica història de la formació metropolitana de Barcelona, i han construït la infraestructura necessària per la seva condició. Són els nous elements que apareixen com a resultat dels avenços infraestructurals, de millora de l'accessibilitat i la mobilitat.

– Els *elements arterials* (xarxes ferroviàries, d'alta velocitat, vies, rondes, intercanviadors i túnels), els «nodes» (centralitats, àrees intermodals de transport i àrees d'alta accessibilitat) i els «corredors» (corredor del Vallès, connexió interpol, o xarxera territorial del quart cinturó) asseguruen la connectivitat dels territoris anteriors, establint emplaçaments per a la dispersió de les funcions sobre el territori.

– Els *espais incerts* (vores urbanes, intersectors expectants, enclaus aïllats, buits i microbuits territorials i urbans, i espais en ombra) són els espais inclassificables que recorden la permanent mutabilitat dels comportaments socials en la forma de valorar i usar l'espai físic, i en conseqüència, la dels llocs de la ciutat metropolitana que es presten a servir als nous usos.

3. Canvis, reorientació i lògiques projectuals

L'àrea central metropolitana de Barcelona ha experimentat els darrers anys un fort procés de transformació urbana, marcat per la pèrdua de pes específic del creixement demogràfic en benefici de les corones metropolitanes, i en canvi, i quasi de forma inversament proporcional, un major nivell, en quantitat i qualitat de requalificació del teixit urbà i de les infraestructures. No resulta estrany que a l'explicació dels processos urbanístics s'utilitzin formulacions pròpies de les tècniques o disciplines reparadores: cosir, articular, relligar, soldar, perquè el bagatge terminològic de la disciplina urbanística ha d'anar incorporant constantment nous paradigmes i

definicions necessàries per conceptualitzar les lògiques de la projectació i la intervenció. La reorientació del projecte metropolità solament serà possible, doncs, en la superació de les visions estàtiques de la realitat metropolitana, la superació dels límits geogràfics i de competències, en benefici d'una ampliació dels horitzons projectuals: «espais problema» en lloc d'espais físics; *articulacions funcionals* en lloc de zonificacions d'usos; *models referencials* de les formes metropolitanes en lloc de projectes formals tancats. La reorientació del projecte metropolità vindrà doncs marcada per una clara interacció entre els processos possibles i les lògiques d'intervenció, ajustades a cada realitat específica, perquè el territori metropolità és cada cop més un *sistema territorial obert*, on es donen condicions de competència entre totes les seves parts, perquè en tots els enclaus de la geografia metropolitana poden generar-se processos de modificació que trasvalsin el seu contingut actual i esdevinguin espais de renovat interès metropolità que superen el concepte obsolet de perifèria. La realitat de les perifèries urbanes ha permès acceptar situacions i realitats de ciutat i d'arquitectura, no convencionals, que aporten molta riquesa en el sentit de nous continguts projectuals, perquè són situacions no conegudes que cal abordar de nou, elaborant una reflexió genuïna, amb instruments de comprensió i de projecte específics i creats en cada nova situació. Perquè parlar de perifèria potser és parlar d'una qualitat no absoluta. Parlar de les condicions cada vegada genuïnes, en cadascuna de les situacions.²

Sense menystenir els valors de la ciutat compacta, apareixen nous centres d'interès disciplinar en les noves situacions, tant pel que fa a noves condicions físiques de l'espai: l'espai dels buits urbans, els territoris abandonats o periurbanitzats; com pel que

² «La periferia es el límite entre aquello que carece de sentido y lo significativo, o entre el significado ilimitado y el limitado. Una zona fronteriza, que no es densa ni estable, sino más bien una membrana a través de la cual, lo significativo y lo no significativo se intercambian y se revierten. Al igual que la frontera, la periferia urbana es el lado en bruto del espacio: lleno de huellas no interpretadas». C.J. Christiansen (1992); «El desierto, el centro y la periferia», *UR Revista* n.º 9-10, LUB, Barcelona, p. 6.

fa a les formes d'utilitzar, apropiar-se, semantitzar aquests espais incerts, de condició complexa, espais ambigus on es juga la forma pública de les nostres ciutats.³

La reformulació, la reorientació del projecte metropolità, té uns objectius espacials clars: redreçar l'antinòmia del paisatge suburbial i de la marginalitat, respectar litúrgicament el territori restituint els valors de la qualitat mediambiental, democratitzant l'oferta de la ciutat-servei, possibilitant l'accés a la cultura, fomentant l'intercanvi, facilitant el flux de la informació i el coneixement. La metròpoli, avui, és encara una metàfora de la ciutat-amable, on la mida no és determinant, on la grandària és domesticada per la mobilitat, on la gran escala no provoca reduïdes i residus, sinó que transforma amb gran efecte difusor de nous valors, els espais obsolets, i els recrea, els reinventa.

La reinvençió de les possibilitats de la metròpoli no està solament en l'espai. Està en la capacitat d'operar amb lògiques d'intervenció, amb lògiques projectuals renovades que millorin les condicions de vida. La nostra formació ha estat excessivament marcada per «models» que codifiquen els «espais projectuals», els «temes de projecte», i els associen a «formes projectuals», a «tipus projectuals» establerts i definits. Front a aquesta actitud, la invitació culta a la decodificació de les maneres de procedir il·lumina un camí intel·lectual nou, segurament menys segur, més inestable, però en qualsevol cas, més ric: seguir explorant amb una nova inquietud la ciutat i el territori, «interpretar» utilitzant noves paraules, i noves formes discursives...⁴ Les refle-

xions que al meu judici sostenen els possibles camins d'una reorientació metropolitana, com a territori d'objecte projectual, són:

– El paisatge urbanístic de la gran ciutat postindustrial tendeix a ser discontinu i difós i per contra el govern de la ciutat necessita menys incertesa a l'hora de prendre decisions i acotar molt més els límits de competències i l'atribució de funcions. Per això, el territori metropolità, els límits del qual són indeterminats, suggereix contínuament noves lectures, en funció de la naturalesa dels problemes específics que s'hi aborden, es perfila com el «lloc» primordial de la reflexió projectual.

– La planificació urbanística del fet metropolità ve condicionada pels processos econòmics fortament canviants i per les consegüents mutacions del teixit social, i per tant, dels teixits urbans i territorials. Heterogeneïtat dels processos que contrasta amb la capacitat lenta per adaptar-se als canvis, i amb la fragmentació operativa de les institucions a l'hora de prendre acords i gestionar els temes de la gran ciutat. També, doncs, en el territori metropolità, la disciplina de la planificació esdevé condicionada per una operativa que no és lineal, que no és predeterminada pels models a aplicar, sinó que, al contrari, resta condicionada a camins bifurcats com indica el professor Secchi, camins oberts que no necessàriament tenen fi. «Il disegno del piano, anche nella sua materialità tecnica, diviene un tentativo di stabilire nuovi rapporti tra i luoghi e le durate, tra il tumulto delle differenze e le regole della ripetizione».⁵ El projecte modern de la urbanística metropolitana no és un projecte que es construeix a base de formes, sinó un projecte que es construeix a base de «lògiques».

³ Manuel Solà-Morales; «Espais públics/Espais col·lectius», *Quaderns* 198, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, gener-febrer, 1993.

⁴ «ciò che oggi alcuni piani stanno cercando di fare è arrestare il ciclo: tentare di esprimere nuovamente un reale che percepiamo come profondamente modificato rispetto l'epoca dei grandi codici, ma la configurazione ed i valori del quale ancora non conosciamo perché non abbiamo provato a modificarne, a riprogettarne sezioni rilevanti. Essi cercano di posare sul territorio e la città un nuovo sguardo; di costruire nuovi resoconti delle esplorazioni compiute; di ricostruire nuovi 'temi'; di interpretarli usando nuovi parole e nuove forme discorsive che ries-

cano ad intersecare, giudicare e promuovere nuove pratiche sociali; di produrre reazioni che aumentino le nostre conoscenze». Bernardo Secchi (1989); «Codificare, ridurre, banalizzare», a *Un progetto per l'Urbanistica*, Torí, Giulio Einaudi editore spa.

⁵ B. Secchi (1988); «La macchina non banale: una postfazione», a *Un progetto per l'Urbanistica*, Torí, Giulio Einaudi editore spa, p. 365.

– La contraposició i heterogeneïtat de les decisions pot arribar a reconduir-se a través de la concertació entre agents, basada o determinada per les «lògiques d'ordre projectual» que hi ha al darrere de les transformacions que s'han d'operar tant a nivell físic com instrumental per solucionar els problemes de la gran ciutat. Es tracta d'admetre i posar en pràctica una ruptura amb el passat que legitima la «gradual expansió de les perifèries i la conservació espacial i funcional del que és consolidat»⁶ i l'exploració sobre noves lògiques d'intervenció: «lògiques d'ordre projectual» i «lògiques noves», en el sentit de solucions no tancades als problemes metropolitans, sinó plantejaments que «identifiquen problemes en clau d'oportunitat» i que generen ràpidament mecanismes de «facilitat» per fer evolucionar propostes obertes que es van adequant, que incrementen els resultats i que s'ajusten a la capacitat operativa pública, privada o mixta. Les condicions del projecte metropolità no són reglades i disciplinament canòniques i preestablertes. El projecte metropolità, cada cop més, participa d'unes condicions de projectualitat difusa amb lògiques diverses, que podríem sintetitzar en les següents:

a) *Lògiques d'ordre projectual*. La caracterització de les ordres projectuals recents té a veure més amb nous conceptes que no es basen en les formalitats, sinó en les intencionalitats; les intencions projectuals com a visions anticipades o que tendeixen a explicar allò que succeirà a través de les implementacions de les propostes, però que necessàriament són processuals i defugen les definicions tipològiques, les propostes seriades, la repetició. La terminologia que necessitem per definir aquestes lògiques és una terminologia discursiva, que explica procediments metodològics, en contra de descriure solucions tancades: configuracions estructurals, articulacions i transformacions, vertebracions i nexes, rellevàncies i centralitats.

Configuracions estructurals, en el sentit finalista de l'accepció d'atribuir o disposar determinats elements del territori com a peces per restar invariades o no alterades, i que han de servir com a negatiu d'altres espais que sí poden ser modificats, transformats. També en el sentit d'intervencions determinants que condicionen la forma del territori, a causa de la seva implantació, i que modifiquen el seu funcionament des del moment que s'ordena i es té cura de les seves projectació i gestió. L'establiment de les xarxes viàries és una de les operacions més complexes, però més efectives i transcendents per l'ordre metropolità, en la mesura que és la base del funcionament i les relacions en un territori que es caracteritza per la mobilitat i l'intercanvi entre la ciutat i les seves parts i els diversos indrets del territori. Un dels exemples de configuració estructural ha estat el projecte de les rondes viàries de Barcelona, que d'una banda ha servit per millorar el funcionament dels fluxos de Barcelona –per tant del centre metropolità– i d'altra banda ha millorat també l'accessibilitat dels nuclis metropolitans; altres configuracions estructurals s'han derivat de l'apertura dels túnels de Vallvidrera, l'ordenació de la zona costanera, l'ordenació del parc de Collserola, l'espai rural. En tots els casos, l'objecte de projecte és un territori ampli, amb un alt nivell de significació geogràfica i territorial i que té caràcter supra-municipal, encara que en alguns casos certs municipis no comparteixen el mateix espai.

Articulacions, en sentit etimològic del verb articular: «ajuntar, enllaçar dues parts (d'un cos, d'un tot), especialment no d'una manera fixa, sinó deixant-los un joc determinat». Les operacions significatives fan referència a les intervencions que presenten efectes de superació d'elements barrera, la millora de l'accessibilitat urbana, la difusió dels serveis d'equipament i dotació mitjançant l'encert en el lloc d'implantació o de resituació dels equipaments. Cal considerar-les també com a operacions d'articulació de juntura entre parts urbanes consolidades i territoris periurbans o de formalització incerta. Com a exemples rellevants i coneguts d'articula-

⁶ B. Dente i altres (1990); «Metropoli per progetto?», a *Metropoli per progetti I*. Bologna, Il Mulino.

ció urbana, pels efectes que han produït en la transformació d'àrees urbanes molt superiors a l'àmbit de treball, projecte o intervenció podem citar: el projecte del Besòs –riu urbà entre marges– des de Santa Coloma fins a Sant Adrià de Besòs, el traçat del Segon Cinturó a Santa Coloma de Gramenet i l'àrea equipada de Can Zam, el Projecte de l'àrea de Montigalà a Badalona. A escales i de grandàries molt diverses, coincideix en tots ells l'aspecte estratègic de projecte, en el sentit que els objectius que es persegueixen d'entrada produeixen efectes multiplicadors de millora i renovació urbana.

Transformacions. Sota aquest concepte s'apleguen les formes diverses que operen en l'evolució dels teixits o àrees urbanes amb un determinat nivell de consolidació i d'estructura, però que per motius de pèrdua de pes específic en funció dels usos predominants, o per la seva obsolescència i la dels elements materials que els constitueixen, cal definir estratègies i sotmetre'ls a processos d'actualització i renovació. En un territori que cada cop més resta sense espai disponible per a la nova extensió, i que en alguns municipis ja ha esgotat tot el sòl qualificat i no en disposa de més per integrar-lo als processos d'urbanització, cal considerar que les «transformacions urbanes», i no parlem solament de teixits, hauran de produir-se amb continuïtat. Destacaríem les següents: les operacions de renovació urbana amb processos de substitució, les operacions de rehabilitació urbana i millora dels estocs disponibles, les extensions per trames urbanes i polígons d'urbanització, les extensions de les trames urbanes per tal de completar, les extensions disgregades, transformacions concretes amb autonomia dels teixits urbans. Singularment, el cas de transformació de grans àrees urbanes –com és el cas de Ciutat Vella– té una dimensió que no es pot explicar des d'una lògica projectual simple. Hi intervenen diverses lògiques, s'utilitza una gran varietat d'instruments, tant de projectació com d'execució. Ens interessa, doncs, remarcar amb aquest exemple una qüestió decisiva: cal una idea-força de la «transformació». Per això els processos de «transfor-

mació» tenen una dimensió de «programa», en el sentit que comporta una suma de factors i incidències que la faran realment possible, i no solament com a enunciat d'un planejament urbanístic o d'una proposta de projecte.

Vertebracions i nexes. Actuacions integrades que aborden la resolució d'espais urbans complexos, aportant la clarificació del perfil del programa a desenvolupar, connectant les xarxes de tot tipus, especialment optimitzant les facilitats viàries que milloren la mobilitat, construint punts d'intercanvi modal de transport, revaloritzant les possibilitats d'ús i qualificant la imatge urbana d'un sector establint condicions de centralitat urbana. Aquest tipus d'intervencions incideix en la requalificació dels teixits immediats, sovint modificant el seu funcionament, capgirant la percepció ambiental que se'n pugui tenir i provocar un increment de la qualitat d'imatge o simbologia urbana de l'espai. Transforma les «esquenes» urbanes en fronts actius del paisatge urbà, treballant amb la reinvençió de l'espai lliure. L'instrument fonamental d'aquesta lògica d'intervenció és el disseny viari, connectar la vialitat bàsica per ordenar la trama de carrers i configurar la pauta de l'espai lliure, endreçant el repartiment d'àrees on implantar els usos. La creació de nexes urbans pressuposa també treballar amb el programa d'equipaments, aprofitant l'operació per recuperar contenidors urbans i aprofitar-los per a nous usos, o bé construint noves architectures per a nous equipaments. Com a exemple significatiu estudiat es pot citar el Nus de la Trinitat, que organitza una infraestructura de repartiment modal de la vialitat metropolitana, significa un espai perifèric al qual dota d'una alta qualitat formal i, malgrat les dificultats de projectar l'organització de l'espai lliure, pretén evitar la marginalitat o residualitat que acaben tenint molts d'aquests espais viaris.

Rellevàncies i centralitats. Una de les aportacions més singulars de la urbanística municipal de Barcelona del període preolímpic, emmarcat en l'estratègia global de recuperació de la ciutat

des del punt de vista dels atractius econòmics i de dinamització de les activitats, i basat en la lògica de «l'accés als espais urbans més qualificats i als sistemes d'informació ben alimentats». Es tracta de la idea dels contenidors arquitectònics, traspasada a la dimensió urbana i en termes d'espai urbà. Les activitats a desenvolupar en un «lloc central» no són reglades, si bé de forma predominant es tracta d'usos de tipus comercial, terciari i de serveis. L'exploració dels potencials de les condicions de lloc, entorn, i valors propis de cada sector defineixen les potencialitats de cada intervenció. Desenvolupades per la iniciativa pública, en primera instància, les àrees de centralitat requereixen la contribució de la suma d'iniciatives per capitalitzar les capacitats inversores, i alhora comprometre el consens col·lectiu dels operadors, no sols en la fase inversora i de llançament de l'operació, sinó posteriorment com a mecanisme per mantenir vius els espais urbans creats. Els actius d'una àrea de centralitat es troben també en la capacitat de descobrir-la abans que sigui absolutament evident per als operadors urbans i per tant es pugui obtenir la disponibilitat del sòl no tant en termes de propietat com en la facilitat d'enfocar els mecanismes de gestió per desenvolupar-la. El centre absolut i únic –el monocentrisme de la ciutat clàssica–, en l'urbanisme modern ha perdut vigència i ha derivat cap a una atomització nuclear de centres interrelacionats a través de les xarxes i els canals. Molts indrets metropolitans, fins fa ben poc perifèrics, assoleixen un protagonisme urbà i territorial fins ara mai considerat, que comporta l'enriquiment d'una realitat metropolitana més polifacètica, més realment polinuclear.

Les *emergències* són les lògiques urbanístiques noves que desvetllen la qualitat d'espais que esdevenen enclaus preciosos per emplaçar-s'hi o resulten altament atractius a la demanda dels usuaris i es converteixen en punts centrals, elements nodals de la ciutat o del territori. L'estat de latència de determinats indrets, de sobte o a través d'un temps de maduració, es transforma en oportunitat de recrear un nou indret de la ciutat.

Sobresurten els espais que les operacions viàries bàsiques han generat: les vores dels cinturons, que no han quedat com a espais residuals i s'han sumat a espais buits existents, la reconversió o reorientació de les possibilitats d'ús d'espais com el Polígon Pedrosa de l'Hospitalet de Llobregat, ben situat en relació amb la Fira de Barcelona, sobre la traça de la Gran Via i en direcció favorable a l'aeroport del Prat de Llobregat; o la posada en valor del sector de la Sagrera, que si quan s'estudiava el desenvolupament del PERI de Sant Andreu encara no hi havien les condicions de disponibilitat dels terrenys de Renfe, es desconeixia l'impacte real i l'abast del traçat i implantació a Barcelona del tren d'alta velocitat, temps més tard, el territori de la Sagrera esdevé una «emergència» amb un alt nivell de possibilitats de nou espai urbà de la ciutat metropolitana. No són fets espontanis, sinó estratègia de projecte, basada en detectar els actius d'espais, estudiar les seves possibilitats de transformació i presentar-los com a espais potencials de creació de nous centres urbans.

Les *singularitats* són operacions que preparen la reconversió d'«espais incerts» i s'oferten a l'escena metropolitana per produir efectes de regeneració urbana i territorial, crear expectatives que indueixin sinergies a les quals se sumaran els agents desenvolupadors. Un dels projectes en curs de desenvolupament que exemplifica millor aquestes lògiques urbanístiques noves que fan més èmfasi a l'actitud amb la qual s'aborda que no pas en la formalització o la càrrega compositiva del projecte, és la proposta del Port de Badalona. En una situació d'un teixit industrial en regressió, una trama urbana d'eixample poc qualificat i en un contexte de Badalona, amb poc protagonisme dins l'àrea metropolitana, el projecte del port actua estratègicament a dos nivells: emfatitza les possibilitats d'actuar reinventant l'atractiu urbà de la ciutat, i morfològicament disposa una actuació que sorgint de la costa com a espai a reapropiar s'allarga fins al nou indret del pavelló esportiu; crea així una centralitat per a Badalona i una centralitat metropolitana, a més de reactivar l'eixample esmentat.

La grandària de les operacions no és el factor determinant de la capacitat inductora de regeneració urbana que està més en les potencialitats dels usos i de la capacitat dels projectes per *crear dinàmiques fèrtils d'activitat*, de forma, de qualitat. L'escala del projecte és cada cop més un univers no prefixat, i camp meravellós d'ajustament en-el-curs-del-propi-projecte, atenent a les expectatives, explorant en les potencialitats, posant en relleu allò del lloc específic que és el material més estratègic per significar-se en relació amb els sistemes de la metròpoli. Lògiques obertes per explorar, per inventar les condicions de projecte i de materialitat de la metròpoli discontinua.

b) *Lògiques obertes: exploracions, invencions.* Estem en condicions de produir ruptures amb les velles lògiques i construir un nou aparell conceptual. Estem per treballar en les noves condicions, i per la invenció de nous recursos projectuals, basats en l'exploració de noves bases del concepte i de les formalitats metropolitanes. De la mateixa manera que la metròpoli que es gesta als anys vint, als anys trenta té una resposta política, artística, en fi, cultural; la nova metròpoli està treballant les condicions d'una projectualitat nova. I ho és, en tant que les qüestions que aborda com a temes centrals no són les de la ciutat tradicional, pel que fa als territoris-projecte, les condicions multiescalars, els prototips i artefactes d'una forma que ja no és urbana, però que tampoc no és rural. L'exploració no és solament una qüestió de lèxic –com nomenar les noves realitats de la ciutat contemporània–, sinó la lògica que implica la recerca en el treball aplicat. Per això, caldrà que els operadors públics facilitin la tasca d'indagar en els projectes de major entitat a l'àrea metropolitana. Cal recordar experiències d'exploració i invenció, com ara el concurs internacional de projectes *Habitatge i ciutat*,⁷ que

aborda la producció d'habitatge en massa en un context urbà de renovació –la perllongació de la Diagonal de Barcelona des de la plaça de les Glòries fins al mar–. Més enllà d'una exploració sobre els nous artefactes de l'habitatge basada en les condicions programàtiques, o els *mixed use*, el concurs desvetlla les preocupacions disciplinars per atendre la nova realitat urbana, per abordar la projectació des de l'aparent desordre, però amb idees d'ordres renovats. Lleis de creixements obertes, que responen a voluntats formals abstractes i a execucions processuals en el temps; per tant, canviants i adaptables. Cal observar el concurs com una suma d'aportacions. Per a mi, no existeix una única solució (reservada, en tot cas, a l'execució real, que tardarà anys en materialitzar-se). Les propostes, una a una i en conjunt, són fragments i textos, aparells conceptuals i instruments d'intervenció, tipologies i contextos formals que tradueixen el bagatge disciplinar que els seus autors han adquirit en la nova realitat de la ciutat complexa. La sistematització d'aquestes experiències a través de les propostes conceptuals i físiques, i el lèxic utilitzat, construeixen un coneixement projectual que ens servirà per abordar altres situacions, en altres contextos, partíceps d'una similitud: la dispersió vital i conceptual i la dispersió física en la metròpoli discontinua. Per explorar en la nova realitat de la ciutat metropolitana, cal que hi hagin les condicions polítiques que permetin la superació de les roturacions administratives i es procuri la generació de plataformes d'interès per la qualitat metropolitana.

4. Espais projectuals metropolitanos de Barcelona

A les successives aproximacions que hem fet respecte a la problemàtica del fet metropolità de Barcelona, hem tentat una fenomenologia que ressalta aquests temes rellevants que tenen una traducció a través de formes materials, que han de ser objecte preferent de l'atenció projectual a l'escala metropolitana. Aquests són els «espais projectuals metropolitanos» de la nova metròpoli. Espais de naturalesa diversa, físics o virtuals; d'abast i d'escalas varia-

⁷ Concurs Internacional de Idees *Habitatge i ciutat*, organitzat pel Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, amb les institucions col·laboradores següents: Ajuntament de Barcelona, Generalitat de Catalunya, Ministerio de Obras Públicas i Associació de Promotors i Constructors d'Edificis de Barcelona. Publicat a *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, 1990.

des. Els «espais il·locals», els «espais identificats», i els «espais expectants o latents» constitueixen un intent de definir els camps de projectació, en els quals treballarem als anys a venir a l'escala metropolitana.

4.1. Espais il·locals de la metròpoli. Les xarxes de relació, el sistema de ciutats

Físicament, la metròpoli de Barcelona no és difusa perquè el sistema de xarxes de comunicació i de mobilitat no té un alt nivell de diversificació. Les encara recents obres d'infraestructura viària han començat a descentrar al territori, més enllà de l'àrea central, no solament activitats, sinó residència estable. Tanmateix, la pèrdua de població en el centre i la primera corona metropolitana en benefici de la resta de municipis de l'àrea metropolitana ampliada s'està veient com una tendència que repartirà més extensivament el fet de la primera residència, que a més es veurà afavorit per la disminució en temps real dels trasllats. El marc d'un territori més ampli, constituït pel sistema de ciutats madures de Catalunya, està consolidant una nova estructura de centres de subsistemes metropolitans –en qualsevol cas, tots ells depenent de Barcelona-metròpoli–, que de fet és, cada cop més, el vertader marc de la metròpoli barcelonina.

La construcció d'una xarxa ferroviària regional disminuirà encara el temps i l'estat d'interrelació entre ciutats o punts de residència o d'activitats en el territori català, i la interrelació amb Barcelona, que ha de seguir consolidant el seu projecte d'alta centralitat territorial, augmentarà considerablement.

Aquestes tendències expliquen la necessitat d'assumir com a «espais de projecte» tòpics o temes que constitueixen dominis funcionals sense una clara materialització física, biunívoca en termes d'espai físic, o predeterminada en relació amb els límits territorials. Quin és el traçat definitiu del tren d'alta velocitat? El reservori d'espai dels intercanvis aeroportuaris serà suficient a les previsions del projecte al delta del Llobregat? Exemples de problemàtiques que generen «dominis il·locals» que planen sobre el territori sense una definició física precisa, ja que

el factor temps i la problemàtica inherent a la seva complexitat fan que la seva concreció material estigui en procés.

Cal pensar, a més, que la resolució d'aquests problemes s'ha de produir necessàriament fora de l'àmbit estricte de l'àrea central, generant delimitacions espacials de projecte que sorgeixen lligades estrictament al procés de prefiguració de les solucions. No hi ha espais preconcebuts definitivament per solucionar els temes de gran escala dels fluxos metropolitans. L'espai resulta un concepte il·local, que es concreta a mesura que s'adapten mecanismes d'integració de les sol·licitacions i, per tant, els recursos de la modelística i de les tècniques de simulació –per assajar l'abast i les implicacions materials i formals de les reserves i previsions territorials– són eines necessàries per avançar en el projecte dels suports i dels artefactes que generaran aquest tipus de relacions.

Els espais geogràfics, els territoris morfològics i les peces estructurants que hem descrit en els capítols anteriors continuaran essent àmbits clars d'atenció de la projectació metropolitana. Són el que anomenem «espais identificats» perquè la seva evolució possible està en funció de la seva adaptabilitat a les noves funcions que hagin de desenvolupar. Espais que es caracteritzaran pel seu procés de constant adaptació i per tant transformació a les noves exigències, conservant, però, alguns components com a invariants.

Les pressions d'ús sobre el territori per situar-se amb la major proximitat a les àrees de major centralitat i ocupar si s'escau, ampliant la taca compromesa per la urbanització, territoris que d'origen tenien vocació o aptitud clarament contrària al del destí final al qual s'han vist sotmesos afectaran fortament aquest tipus d'espais.

Un d'aquests espais identificats és el sistema de les lleres dels rius que tradicionalment han estat els corredors d'entrada a l'àrea central de Barcelona. El sector urbà del riu Besòs, que tenia la seva formació deltaica, avui desapareguda o si més no desfigurada, presenta ja una altra configuració a la ciutat

metropolitana, i el fet és que el seu estat actual passa més per la seva funcionalitat com a riu urbà altament urbanitzat que no pas com a riu territorial –per bé que la seva dimensió s'hagi de considerar des d'aquesta escala–. El mateix procés està succeint-li a la llera del riu Llobregat, on es van donant processos d'ocupació de l'àmbit de la Vall Baixa i del delta a causa de les noves demandes de sòl industrial, d'ampliació de les infraestructures, etc.

Hom haurà de considerar també la vocació dels territoris que tenen un valor configurador estructural i apostar pel seu destí finalista, considerant-los com a «espais projectuals» que tractarem des de l'òptica de la preservació com a elements que configuren un paisatge identificador de la forma metropolitana i que haurà d'admetre des de funcions productives a funcions lúdiques, de plaer, i considerar-los com a sistemes a revaloritzar i regenerar. Els espais identificats més clars amb aquesta vocació finalista en la forma metropolitana de Barcelona són: el Parc Metropolità de Collserola, les configuracions muntanyoses de l'Ordal, Garraf, la Serra de Marina; el tractament i l'ordenació del front litoral, o la permanència de l'espai rural als àmbits en què encara sigui consistent.

Caldrà, en el cas dels «territoris morfològics», establir el seguiment de les transformacions que siguin necessàries per a la seva modernització i adaptabilitat a les noves exigències de la centralitat metropolitana. Els processos de renovació dels teixits i trames urbanes obsoletes comportaran uns efectes de desconcentració amb l'ocupació de nous territoris, més enllà de l'àrea central i per tant comptant amb una dimensió més extensa de la ciutat metropolitana. En conseqüència, possibilitarà l'alliberament de sòl a moltes àrees de ciutat, encara avui densificades. Això vol dir que seguiran produint-se processos de transformació, d'estructuració i vertebració metropolitana a les àrees centrals.

Els espais transcendents de la nova realitat metropolitana apareixen, tanmateix, allà on les noves lògiques urbanístiques descobreixen els nous valors de la ciutat difusa, la ciutat que supera la centralitat clàssica, de base monocèntrica, i posa en valor la

multiplicitat de posicions al territori de la ciutat metropolitana. Per això, té una especial importància el que anomenem «espais expectants o latents».

Hem de recórrer a la definició semàntica per definir les condicions projectuals que hi ha al darrera d'aquest tipus d'espais. Hi ha una accepció diametralment oposada etimològicament al mot *latent* que el fa especialment atractiu per utilitzar-lo en el llenguatge projectual: és el mot *pressentit*. *Latent versus pressentit*. Pressentim que hi ha espais que, des del punt de vista del paper que tenen, estan esdevenint obsolets. D'altres, contràriament, malgrat que no existeixi una base objectiva total, intuïm que es desvetllaran del seu estat d'aturament, d'obsolescència o d'apaivagament urbà per transformar-se en nous indrets d'activitat, espais d'arquitectura vital renovada.

Una ciutat amb profunditat històrica, rica en atributs urbans, com és la Barcelona metropolitana, deserta a cada operació de construcció infraestructural un seguit explosiu d'espais i territoris on es creen noves expectatives d'ús i de funcionalitat urbana, estiguin o no previstes en el planejament urbanístic. El pressentiment d'una escalada d'expectatives generades per l'obertura dels cinturons de ronda i el túnel de Vallvidrera ha estat tant o més intensa que la que generaren en el seu moment la B-30 i l'A-18. Aquest mateix fenomen s'està produint com a efecte derivat de la construcció de l'A-16 i l'articulació amb la C-245, que genera noves expectatives de creixement als municipis de Gavà, Viladecans i Sant Boi de Llobregat.

El terme «expectant», emprat per definir aquesta condició de les possibilitats que una acció de projecte o qualsevol línia d'actuació generen sobre un espai, ens serveix per conceptualitzar la condició fonamental de molts espais metropolitans, que seran els escenaris de la nova arquitectura metropolitana.

Tanmateix, hem de considerar que hi ha espais que necessàriament s'han de prevenir enfront les possibles expectatives que puguin transformar o degenerar la seva específica condició present. Caldrà

observar una discreta ignorància en la seva posada en escena, com a desenvolupaments metropolitans. Es tracta d'una estratègia que determina que en el conjunt de la metròpoli hi ha «àrees clau» on es donen les condicions oportunes per intervenir-hi, per incrementar els recursos d'un bon funcionament urbà, perquè repercuteixen en tot l'organisme metropolità. Aquests espais constitueixen els llocs preferents de l'atenció metropolitana i són els que estan sent o seran objecte de projecte per tal de conduir la seva funcionalitat dins la ciutat metropolitana. Entre els exemples estudiats, podem citar el «delta transformat del Llobregat», que presenta el problema de compatibilitzar el creixement de les infraestructures de la comunicació, la millora dels serveis de Barcelona com a centre terciari i logístic competitiu. Aquest espai ha d'integrar al delta actuacions com la ciutat aeroportuària, el centre direccional del Prat de Llobregat, la zona d'activitats logístiques-Zona Franca-Port. Els efectes diferits d'aquesta màxima concentració d'activitat i d'accessibilitat intermodal, per qualificar un node de centralitat del sistema de projecció internacional de Catalunya i sobretot del sistema mediterrani, provoca la transfiguració i l'adequació d'un model de riu territorial a riu en condicions d'alta urbanització en trams singulars, intentant la màxima integració dels territoris rurals del delta protegit. La vall baixa del Llobregat i el delta es perfilen així com a unitats territorials d'alta activitat respecte l'oferta competitiva metropolitana, però també cal que mantinguin la seva significació ecològica, procurant una estratègia de ruptura dels models aglomerats envers la realitat de la formació de bona part de l'àrea central.

Aquesta categoria de territoris expectants i àrees clau en la definició de la ciutat metropolitana central es donen també en l'anomenat «corredor del Vallès», que experimenta la progressiva configuració d'un passadís territorial de fluxos metropolitans i l'agencament d'un ampli sector direccional i d'activitats. El corredor es presenta com a articulador de l'intercanvi metropolità de Barcelona amb els sub-sistemes del Vallès i de l'interior català, en especial del sistema urbà de la «Cubeta del Vallès». L'espai de la residència de baixa densitat, els espais mixtos de contacte amb el parc territorial de Coll-

serola i la disponibilitat de territoris amb expectatives de desenvolupament afavoriran el reforçament del model de corredor esmentat.

La progressiva pèrdua de la condició centrípeta de la ciutat metropolitana, per la consolidació de diferents pols on s'articula la vida a la metròpoli, obre un camp fonamental de l'atenció projectual: la resolució i optimització dels espais per on flueix qualsevol tipus de moviment, generat o sol·licitat. Mobilitat viària i espais de distribució, ja no han de ser solament caixes físiques –autopistes segregades– d'un origen a una destinació, infraestructures autònomes de la motorització. Els «canals» són espais polivalents que permeten una multiutilització, organitzen estructures urbanes de suport al creixement i a les tipologies edificatòries d'usos urbans diversos, sense donar l'esquena, sense originar espais residuals, ans articulen un ordre compositiu que clarifica el contingut de l'espai lliure, públic i privat, i genera espais urbans altament qualificats. Són espais que, des de la simplicitat i la claredat conceptual, superen l'estricta resolució d'un problema urbà de trànsit o de motorització i incideixen en la forma de la ciutat. Els elements entesos com a elements substantius d'aquesta categoria nodal són: les estructures dels fluxos i els canals ferroviaris; els enllaços, les noves estacions i els intercanviadors modals de transport.

Des del punt de vista de l'organització de la ciutat metropolitana discontinua, l'aparició de nodes en diferents indrets del territori metropolità hauria de permetre la configuració d'un model de ciutat en què no es produïssin disfuncionalitats per un abandonó de les funcions residencials del centre de Barcelona i l'especialització monofuncional dels teixits, com és el cas –a manera d'exemple il·lustrador– de la Vila Olímpica de Barcelona, que substitueix els antics usos industrials del Poblenou per una àrea bàsicament residencial i de serveis. Tal vegada, també hauria d'incorporar usos productius en la seva trama per tal de connectar amb la resta de teixit urbà existent, i a més evitar la pèrdua de l'activitat a la ciutat, malgrat que fos necessària la seva redefinició. Un altre aspecte important a destacar per a la reformulació de les àrees expectants

és la creació de nodes metropolitans, enclaus singulars per la seva posició i per l'aprofitament estratègic de les condicions d'accessibilitat com a centres d'intercanvi, de reequipament i de significació urbana dels sistemes urbans i territorials de l'àrea central. Punts de canvi de les pautes funcionals i morfològiques tradicionals dels territoris centrals metropolitans, actuen com a pols de desenvolupament de serveis i dotacions ben situades, en relació amb el sistema de nuclis i extensions residencials i econòmiques.

Alguns dels nodes estudiats que ofereixen expectatives de generar processos de qualificació de la ciutat metropolitana són: el node del Garraf (conjunt CIM, Centre intercanviador de mercaderies, l'equipament universitari i el canal de rem de Castelldefels); el node del Maresme: a Tiana-Montgat, les possibilitats d'articulació d'un centre metropolità a la pota nord; el node de Montcada, com a aprofitament de la confluència del sistema Besòs i del Ripoll, per la requalificació dels municipis de Santa Coloma de Gramenet, Montcada i Reixac.

Totes aquestes són noves condicions que demanen la recomposició de la cultura del fet metropolità i exigeixen, per tant, la conformació d'un estat de consens envers les propostes que es plantegen com a objecte dels projectes. El territori és cada

cop més transparent perquè el nivell de coneixement que en tenen les forces o agents que hi operen es fa evident al mínim moviment. Les posicions estratègiques no passen desapercebudes als administradors de l'urbanisme, i els propietaris del sòl estan en condicions de disposar d'un nivell d'informació clar i directe amb els nous mitjans de racionalització de l'estat del sòl, tant des del punt de vista urbanístic de les possibilitats com de les expectatives que s'hi poden generar. El territori metropolità és un territori pressionat i de tots és coneguda l'acció de la iniciativa pública en els espais on ha de passar el rodet de les determinacions del planejament. També és prou clar l'interès obert per no polemitzar ni enfrontar les iniciatives públiques i privades, perquè la competitivitat entre el sistema de ciutats europeu demana la suma d'iniciatives que aprofitin les sinergies.

Tal vegada, aquesta postura per a la construcció d'una metròpoli discontinua, enriquida amb les aportacions més intencionades dels especialistes de l'escala regional, farà llum al futur de la realitat metropolitana i evitarà la falta d'intel·ligència col·lectiva que conduís a Barcelona en un camí de retorn a experiències ja viscudes o a camins cooptats, «necròpolis» de Mumford o «ciutat petrificada» de Max Ernst.

LAS TRAMAS RESIDENCIALES
EN LA BARCELONA METROPOLITANA

JOSEP M. VILANOVA

*Arquitecte. Professor, Departament d'Urbanisme i Ordenació
del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya*

SUMARI

1. Las cuestiones planteadas por la evolución de las tramas residenciales

2. Aspectos de la formación y estructuración del espacio metropolitano

3. Crecimiento demográfico y formas urbanas

4. De los proyectos de ciudad al proyecto metropolitano

5. Las tramas residenciales

6. Planeamiento metropolitano y política de vivienda

ABSTRACT

El estudio del papel de los espacios residenciales en la formación urbana y metropolitana de Barcelona entre 1856 y 1970 revela cómo se conforma un modelo territorial polinuclear, caracterizado por las discontinuidades y vacíos internos, ya desde mediados del siglo XIX. Las formas urbanas relevantes en este contexto de crecimiento de la ciudad y del área metropolitana se pueden agrupar en tres categorías básicas: Ciutat Vella, el Ensanche Cerdà y las tramas urbanas residenciales. Son estas últimas los ámbitos de mayor absorción de los crecimientos demográficos hasta 1950 y configuran un espacio urbano donde las necesidades de vivienda y las tipologías de la edificación determinan la geometría del parcelario. Las relaciones, muchas veces contradictorias, de las tramas urbanas residenciales con el planeamiento metropolitano, por una parte, y con las políticas de vivienda, por otra, son analizadas desde el punto de vista del diseño de estrategias de tratamiento del parque de viviendas construido, en un momento de reestructuración interna del espacio residencial a escala metropolitana.

L'estudi del paper dels espais residencials en la formació urbana i metropolitana de Barcelona entre 1856 i 1970 revela com es conforma un model territorial polinuclear, caracteritzat per les discontinuïtats i els buits interns, ja des de mitjans del segle XIX. Les formes urbanes rellevants en aquest context de creixement de la ciutat i l'àrea metropolitana es poden agrupar en tres categories bàsiques: Ciutat Vella, l'Eixample Cerdà i les trames urbanes residencials. Són aquestes últimes els àmbits de major absorció dels creixements demogràfics fins al 1950 i configuren un espai urbà on les necessitats d'habitatge i les tipologies d'edificació determinen la geometria del parcel·lari. Les relacions, moltes vegades contradictòries, de les trames urbanes residencials amb el planejament metropolità, d'una banda, i amb les polítiques d'habitatge, d'una altra, són analitzades des del punt de vista del disseny d'estratègies de tractament del parc d'habitatges construït, en un moment de reestructuració interna de l'espai residencial a escala metropolitana.

L'étude du rôle des espaces résidentiels dans la formation urbaine et métropolitaine de Barcelona entre 1856 et 1975 nous indique comment se forme un modèle territorial polynucléaire, caractérisé par les discontinuités et les vides internes, dès la moitié du XIXe siècle. Les formes urbaines relevantes, dans ce contexte d'accroissement de la ville et des aires métropolitaines, peuvent se regrouper en trois catégories basiques: Ciutat Vella, l'Ensanche Cerdà et les trames urbaines résidentielles. Ces dernières sont les milieux de majeure absorption des accroissements démographiques jusqu'à 1950 et représentent un espace urbain où les besoins de logement et les typologies de la construction déterminent la géométrie du parcellaire. Les relations, très souvent contradictoires, des trames urbaines résidentielles avec, d'une part, l'aménagement métropolitain et, d'autre part, les politiques de logement sont analysées du point de vue du dessin des stratégies de traitement du logement bâti, au moment de la restructuration interne de l'espace résidentiel à échelle métropolitaine.

This study of the role played by residential development in the formation of urban and metropolitan Barcelona between 1856 and 1970 reveals how a polynuclear territorial model characterised by discontinuities and internal voids has been evolving since the middle of the nineteenth century. The urban forms that have been important in the growth of the city and metropolitan area fall into three basic categories: the Ciutat Vella, the Eixample Cerdà and the remaining residential areas. It was these other residential areas that accounted for the highest proportion of the demographic growth until 1950, and they configure an urban space where the needs of housing and the types of building used determine the geometry of the lot subdivision. The very often contradictory relationship between the urban residential areas and metropolitan planning, on the one hand, and housing policies, on the other, are analysed from the point of view of the design of strategies for dealing with the existing housing stock at a time of internal restructuring of the residential space on a metropolitan scale.

LAS TRAMAS RESIDENCIALES EN LA BARCELONA METROPOLITANA

1. Las cuestiones planteadas por la evolución de las tramas residenciales

Durante los años 1985, 1986 y 1987 se realizó una serie de estudios en diversas áreas de la ciudad de Barcelona y del ámbito metropolitano¹ que se caracterizaban por tener un importante parque de viviendas y edificios de antigüedad superior a los cuarenta años, así como unos valores de centralidad e identidad urbana, tanto por su cohesión social como por el hecho de constituir paisajes urbanos muy caracterizados. Como consecuencia de la realización de dichos estudios, fueron surgiendo algunas cuestiones que adquirirían un carácter más general en relación con las especificidades de cada sector, tales como: ¿Hasta qué punto los problemas, tanto urbanísticos como específicos de vivienda que se identificaban en los diversos sectores, eran de naturaleza local o venían derivados de su inserción en un contexto metropolitano? ¿Cómo debía establecerse una relación adecuada entre las estrategias derivadas de la política de vivienda y las generadas por el planeamiento urbanístico? Las

¹ Trabajos realizados por el equipo EARHA (correspondiente a las siglas d'Equip d'Assessorament per a la Rehabilitació d'Habitatges, integrado por Joan Costa, sociólogo; Emili García, economista; Mercedes Tatjer, geógrafa e historiadora, y Josep M. Vilanova, arquitecto). Los estudios de rehabilitación en los ámbitos de Barcelona se realizaron para el Patronato Municipal de la Vivienda del Ayuntamiento de Barcelona, y fueron los siguientes: plaza del Sol (Gràcia), Sant Miquel del Port (Barceloneta), Sant Agustí Vell (sector oriental del casco antiguo), plaza de Huesca (Sants), Sant Andreu, Sarrià y cuatro manzanas del Ensanche. En los ámbitos de los municipios metropolitanos los estudios se realizaron para la sociedad Regesa (Rehabilitación y Gestión, S.A.), dependiente entonces de la extinta Corporación Metropolitana de Barcelona. Los municipios fueron: Badalona, L'Hospitalet, Cornellà, Ripollet, Sant Cugat y Santa Coloma de Gramenet (avance de estudio). El objetivo de los trabajos era la realización de propuestas para la rehabilitación de los edificios y viviendas, al amparo de la legislación específica que en materia de rehabilitación urbana y residencial se había ido desarrollando en nuestro país desde 1982. Las propuestas consistían en actuaciones directas a realizar por los organismos públicos promotores de los estudios y propuestas para la gestión en el tiempo de la rehabilitación del parque privado de edificios y viviendas.

características de la estructura urbana de la mayor parte de los sectores analizados, ¿a qué «categoría» eran asimilables?: ¿centro histórico?, ¿ensanche menor?, ¿trama suburbana?

Asimismo, en la amplia bibliografía existente sobre la formación física, social y económica del espacio metropolitano de Barcelona, tanto desde visiones generales como en aproximaciones sectoriales, no se acababa de encontrar respuestas suficientes a algunas cuestiones que se referían a los procesos de formación y evolución de los sectores estudiados o a la naturaleza específica de sus dinámicas más recientes: ¿Cuál había sido el papel de los sectores analizados en la construcción del espacio urbano y metropolitano? ¿Cuál había sido la relación entre la formación y el crecimiento de estos sectores y la construcción de la residencia popular en Barcelona y su ámbito metropolitano, respecto a las diversas etapas migratorias? ¿Cómo había incidido en este proceso el planeamiento urbanístico de carácter general y metropolitano? ¿Existían suficientes rasgos de similitud en las características de la estructura urbana de los sectores como para ensayar una definición común? ¿Qué aspectos de la estructura urbana de estos sectores explicaban mejor su capacidad de permanencia y a la vez su capacidad de transformación y adaptación en un período de tiempo tan amplio?

En los años posteriores, y con ocasión de participar en la investigación *La reorientación del proyecto metropolitano*, dirigida por el profesor Antonio Font, y en concreto en la construcción de los materiales del denominado *Atlas de la formación metropolitana de Barcelona*,² pude avanzar en el conocimiento del

² Este trabajo, realizado conjuntamente con Carles Llop, recibió en el año 1987 una Ayuda a la investigación del Instituto del Territorio y Urbanismo del Ministerio de Obras Públicas. La elaboración de esta cartografía se apoya en una amplia recopilación de bases cartográficas y de proyectos urbanos, tanto generales del territorio como específicos de Barcelona, y planos de los diversos municipios del ámbito analizado. La cartografía 1/25.000 de 1986 sobre la que están dibujados los planos permite la visualización global del territorio analizado, y con un delineado cuidadoso, la representación del crecimiento y las transformaciones residenciales, la evo-

**Figura 1. Crecimiento urbano de Gràcia:
1890-1900; 1920-1930; 1970**

proceso de formación del espacio metropolitano y tener una amplia visión tanto por el período como por el ámbito analizado (figuras 1 y 2).

2. Aspectos de la formación y estructuración del espacio metropolitano

La formación del espacio metropolitano se analizó desde la construcción de unos materiales cartográficos con voluntad de dar una lectura conjunta y a la vez minuciosa del proceso, relacionándola con la estructura urbana y territorial actual, que permitiera comprender con mayor precisión las características de los espacios residenciales en la formación urbana y metropolitana de Barcelona en sus diversos períodos. Para su desarrollo se eligieron tres momentos considerados significativos: 1890, 1930, 1970.

De la lectura de estos materiales se puede poner de relieve, a los efectos de esta reflexión, los siguientes aspectos:

- a) La relevancia de los rasgos geográficos específicos del caso de Barcelona, donde en la unidad geográfica del llano de la ciudad se producirá la interrelación entre el crecimiento espacial del núcleo histórico de la misma con los núcleos preexistentes a partir de la formación de una estructura urbana nueva, basada en la construcción de la parte central del ensanche durante la segunda mitad del siglo XIX. A este ámbito central le acompaña un conjunto de ámbitos territoriales en todo su entorno que tienen características diversas, como los corredores de salida del llano hacia el interior del país. Estos corredores resultan de las características geográficas del territorio y son puestos

lución y diversidad de las infraestructuras básicas territoriales y de los sistemas urbanos, fundamentalmente la viabilidad, los usos industriales, equipamientos y el verde, así como realzar los elementos de la forma del territorio cuando son necesarios para entrar en relación con los demás componentes del plano. La culminación de mis estudios en esta línea de trabajo es la tesis doctoral *Espacio residencial y metrópoli. Las tramas residenciales en la formación y evolución metropolitana de Barcelona*, dirigida por el profesor Antonio Font y presentada el mes de abril de 1995.

de relieve por la posición de las infraestructuras de comunicación, incluida la implantación de la nueva red de ferrocarriles, los territorios deltaicos de los dos ríos, también definidos con claridad por la posición de las infraestructuras del agua, y algunos ámbitos singulares por su especificidad geográfica, como frentes litorales, elementos montañosos o valles interiores.

b) La importancia del modelo polinuclear en el proceso de crecimiento de los núcleos urbanos y la formación del espacio metropolitano ya desde mediados del siglo XIX, donde los evidentes efectos de crecimiento inducido generado desde la formación progresiva de un potente espacio urbano central se concreta en una formación espacial con discontinuidades y vacíos internos importantes, expresión de los rasgos geográficos, de la posición de las infraestructuras y de algunas dinámicas propias de los diversos núcleos urbanos en relación con la globalidad del proceso. Es un ejemplo de ello la localización de la industria. En este modelo polinuclear resulta esencial el papel de las formaciones urbanas que denominaremos «tramas residenciales», y que se corresponden con las formas urbanas de la totalidad de los núcleos del llano de Barcelona y de la mayor parte de los núcleos situados en los diversos ámbitos geográficos del entorno de la capital catalana.

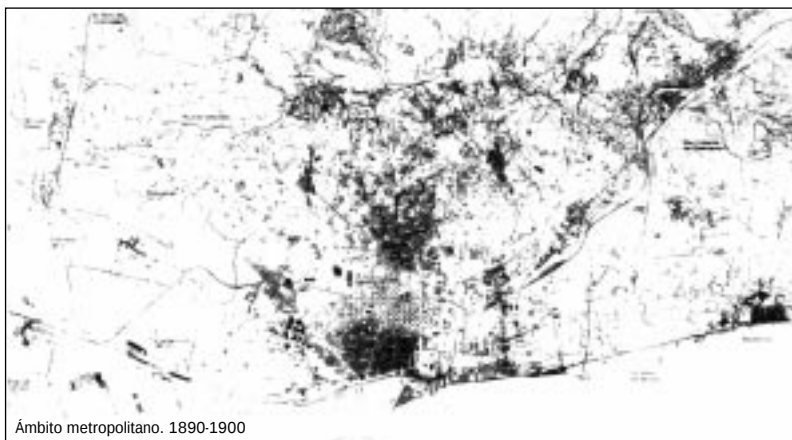
c) Con relación a las infraestructuras, la cartografía pone de relieve el papel de las relacionadas con la movilidad y el transporte, esencialmente la vialidad. En este sentido se constata la amplitud del proceso de urbanización, al mismo tiempo que lo tardío de la estructuración y jerarquización de la red viaria. Algo similar ocurre con las redes de transporte público, donde las de superficie están condicionadas por la extensión y estructuración de la propia red viaria, y el ferrocarril urbano se implanta en un proceso autónomo del resto de las redes de transporte público, prácticamente hasta la actualidad.

d) De manera complementaria a estos componentes que informan sobre la globalidad del pro-

**Figura 2. Crecimiento urbano de Sants:
1890-1900; 1920-1930; 1970**

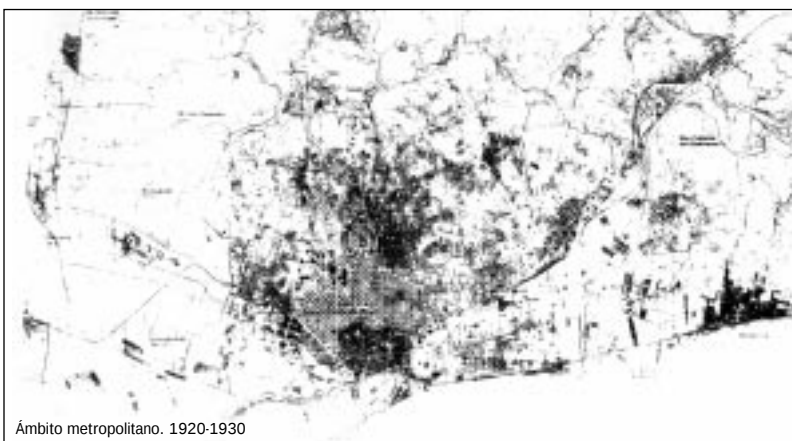

**Figura 3. Crecimiento espacial.
Resumen comparativo por ámbitos**

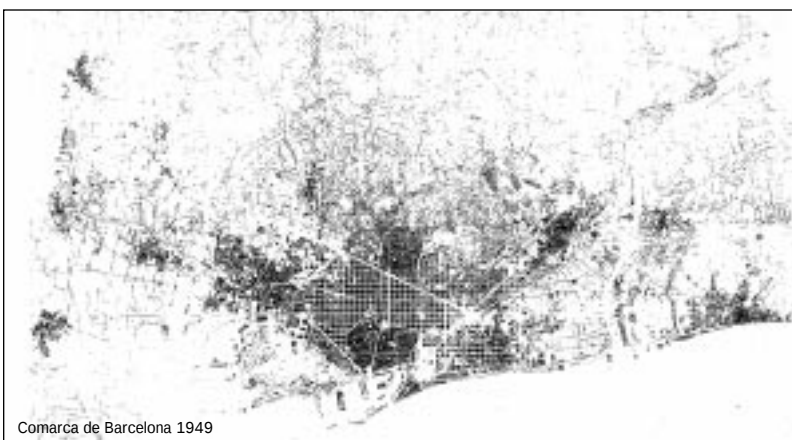
Ámbito metropolitano. 1890-1900

Fuente: Fragmento central del plano. Escala 1/50.000 (original 1/25.000). «Atlas de la formació metropolitana de Barcelona». Carles Llop. Josep M. Vilanova. Direcció: Antonio Font

Ámbito metropolitano. 1920-1930

Fuente: Fragmento central del plano. Escala 1/50.000 (original 1/25.000). «Atlas de la formació metropolitana de Barcelona». Carles Llop. Josep M. Vilanova. Direcció: Antonio Font

Comarca de Barcelona 1949

Fuente: Montaje propio. Escala original 1/10.000. Base tipográfica del Plan Comarcal de 1953. «Atlas de la formació metropolitana de Barcelona». Carles Llop. Josep M. Vilanova. Direcció: Antonio Font

ceso (modelo de crecimiento, componentes geográficos, papel de las infraestructuras), la planimetría pone de relieve otros elementos; por ejemplo, la localización de las actividades emergentes –fundamentalmente la industria– o la formación de espacios alternativos a la ciudad central, como los desarrollos de ciudad jardín a partir de la segunda década de este siglo.

Si, en síntesis, éstos son los aspectos más significativos de esta lectura específica de la formación de los espacios urbanos en el ámbito metropolitano de Barcelona, la relevancia en cada período de las áreas urbanas en forma de tramas residenciales, que se deriva de sus posiciones en el territorio y de sus dinámicas de crecimiento, debía ser contrastada con el crecimiento demográfico del conjunto y de cada una de sus partes.

3. Crecimiento demográfico y formas urbanas

La existencia de estudios y compilaciones rigurosas de los datos demográficos resultantes de los censos y padrones desde 1856, a escala municipal, hacía posible el análisis de la evolución demográfica en un ámbito equivalente al que se considera actualmente región metropolitana.³

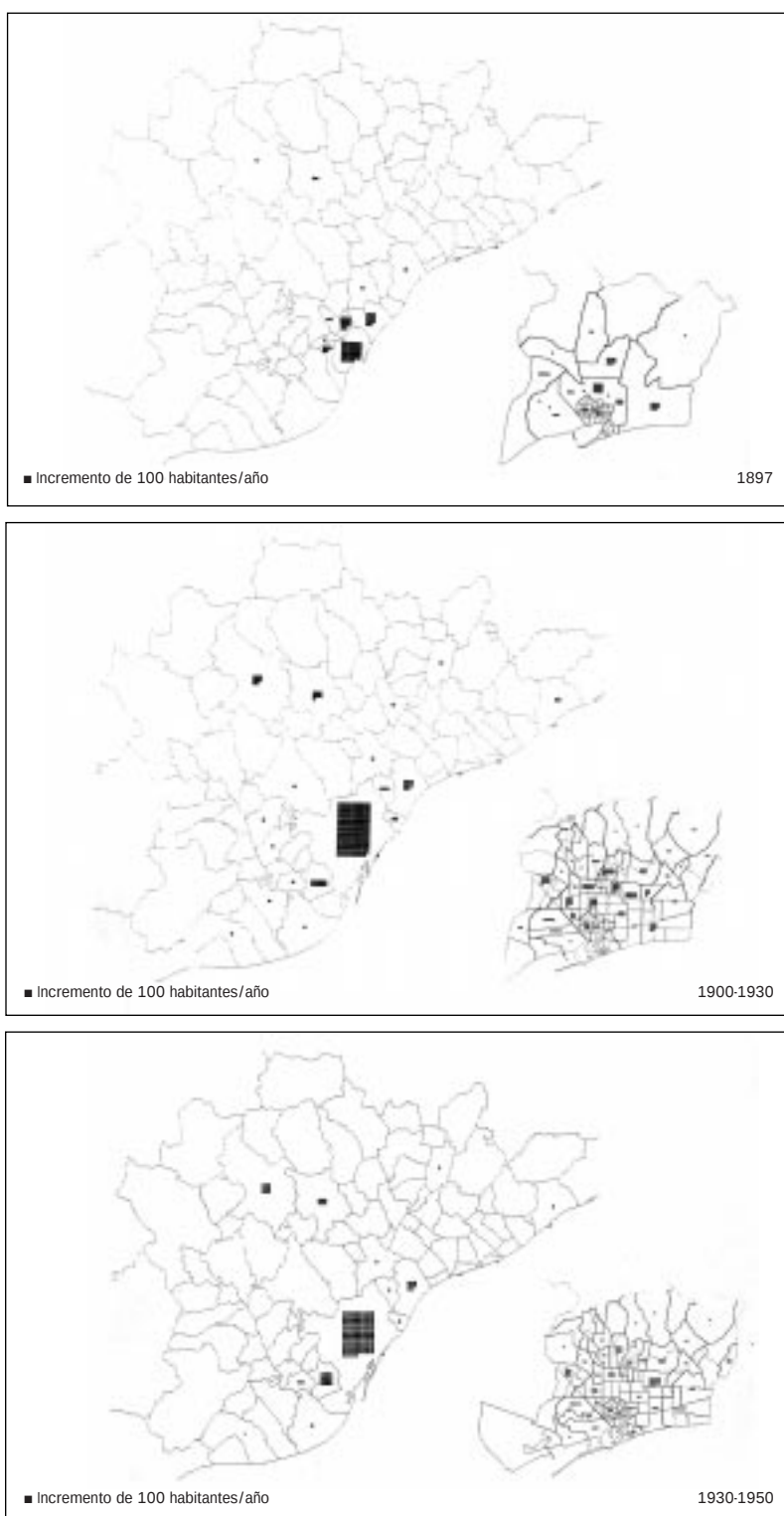
³ José Iglésies Fort: *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*, publicado en las Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, volumen XXXIII, nº. 16, en mayo de 1961.

Sin embargo, en el caso del municipio de Barcelona se planteaba una dificultad importante en relación con el objetivo de relacionar las dinámicas demográficas con los crecimientos espaciales de la ciudad y con las formas urbanas diversas de estos crecimientos. Hasta 1897, las estadísticas reproducen la división municipal en el llano barcelonés, pero a partir de la agregación de todos esos municipios a Barcelona, por un lado se va perdiendo esa referencia territorial y por otro, la evolución más compleja del espacio urbano dificulta la relación entre crecimiento urbano y crecimiento demográfico, dado que la subdivisión por distritos no sirve a estos efectos.

La elaboración de una base de datos demográficos específica para Barcelona,⁴ en tanto que se fundamenta en una unidad territorial de referencia menor, como es la del «barrio de distrito», pero que sobrevive de manera muy sustancial a los sucesivos cambios en las divisiones municipales, permite una lectura muy precisa de la evolución del espacio urbano en relación con su evolución demográfica. Se puede así avanzar sustancialmente en la comparación entre los datos demográficos y las formas urbanas residenciales, específicamente en relación con las tramas residenciales (figuras 3 y 4).

⁴ En el trabajo de Mercedes Tatjer, *El estudio del espacio interno barcelonés: fuentes estadísticas publicadas (1770-1790)* Revista de Geografía, volumen VI, nº. 2, 1972, se hace un inventario sistemático de las fuentes estadísticas sobre la ciudad desde 1770 hasta 1970.

**Figura 4. Crecimiento demográfico.
Resumen comparativo por períodos**

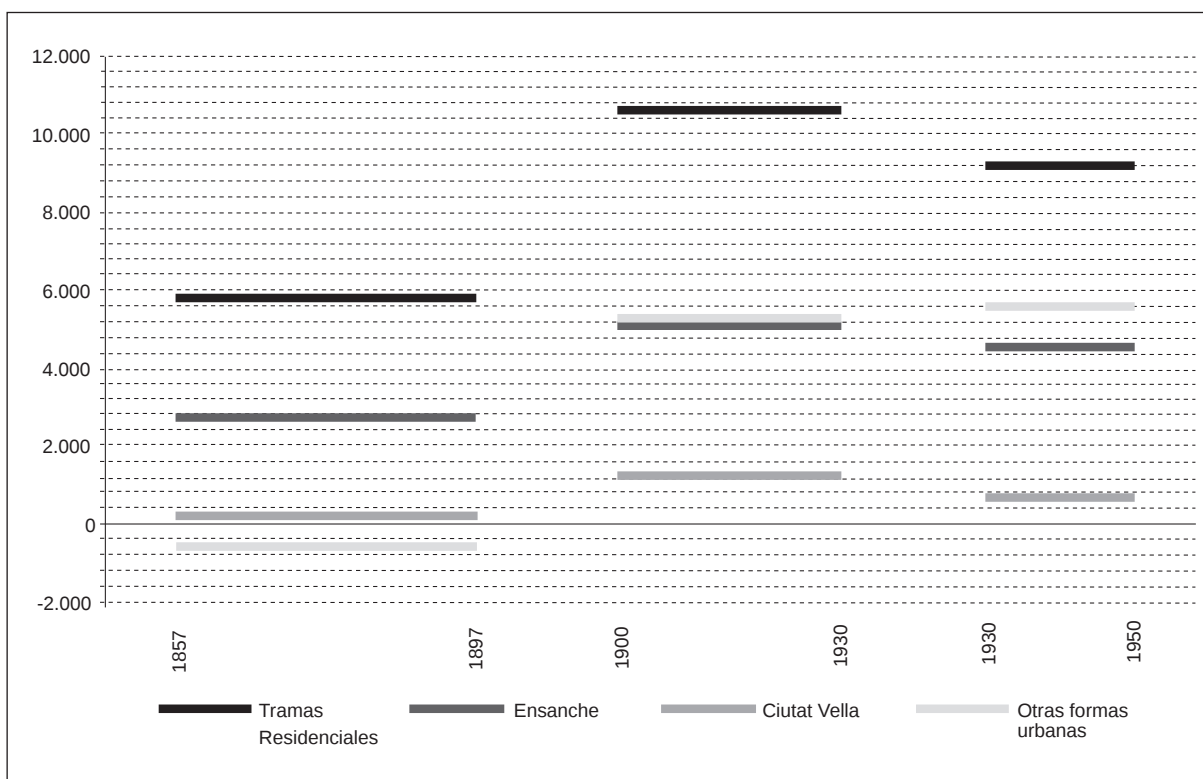
Esta aproximación ha permitido situar el papel de las formas urbanas más relevantes desde 1856 a 1950, agrupándolas en tres categorías básicas: Ciutat Vella, Ensanche Cerdá y tramas residenciales (figura 5). Respecto a las tramas residenciales, la asignación se realiza con criterios restrictivos, de forma que surge así una cuarta categoría que engloba aquellos sectores donde, aunque sea parcialmente, se observan formas urbanas diferentes a las consideradas anteriormente. Este proceso permite establecer el peso de las diversas formas urbanas con la construcción de los espacios resi-

denciales, y a partir de ello se pueden fundamentar las siguientes afirmaciones:

- a) Las tramas residenciales son el tipo de formación urbana dominante respecto al crecimiento demográfico en el período analizado. Hasta 1900, en el conjunto del ámbito territorial estudiado, el crecimiento demográfico de las tramas residenciales supone el doble del crecimiento en el Ensanche Cerdà, con un peso relevante de los municipios del llano de Barcelona, que serán anexionados en su ma-

Figura 5. Crecimientos anuales absolutos en cada período, 1857-1950. Por tipos de formaciones urbanas básicas

	1857-1897		1900-1930		1930-1950	
		%		%		%
Ciutat Vella, Barcelona	134	1,68	1.243	5,63	673	3,36
Eixample, Barcelona	2.708	34,02	5.093	23,06	4.590	22,94
Tramas residenciales	5.774	72,54	10.548	47,75	9.150	45,73
Otras formas urbanas	-656	-8,24	5.205	23,56	5.596	27,97
Suma	7.960	100,00	22.089	100,00	20.009	100,00

yor parte en 1897. Posteriormente se mantendrá esta tendencia, aunque con menor intensidad, hasta los años cincuenta del presente siglo. No obstante, persisten las cifras más elevadas, tanto absolutas como relativas. Este proceso de disminución se explica en buena parte por la aparición, sobre todo a partir de 1910, de nuevas formas residenciales, tanto en Barcelona como en otros municipios del ámbito metropolitano, fundamentalmente en forma de ciudad jardín.

b) La localización de los crecimientos demográficos refuerza la lectura de la formación del espacio metropolitano realizada sobre la cartografía, con un gran conjunto urbano central que se consolida durante la segunda mitad del siglo *xix* con una estructura interna polinuclear, y el papel singular de algunos núcleos urbanos situados en ámbitos geográficos contiguos al llano barcelonés, como son Badalona durante todo el período analizado y l'Hospitalet de Llobregat a partir de 1910. Es un caso singular también durante todo el período analizado, el de los municipios de Sabadell y Terrassa en el ámbito del Vallès central.

c) Puede afirmarse, por tanto, que el espacio residencial que resulta de la formación urbana que denominamos trama residencial es, en el período analizado, la respuesta que en el contexto de Barcelona y su entorno se da de forma mayoritaria al problema de la vivienda, en las sucesivas etapas que se han analizado del crecimiento demográfico. Estas tramas son los ámbitos más relevantes de absorción e integración de la población hasta mediado el siglo *xx*.

4. De los proyectos de ciudad al proyecto metropolitano

En el marco del *Atlas de la formación metropolitana de Barcelona*, también se elaboró una representación específica de los proyectos urbanísticos más significativos en cada período, que ayudan a comprender la evolución de los modelos e instru-

mentos de ordenación urbana y territorial, así como a contrastar la incidencia del planeamiento urbanístico en la construcción real de las ciudades y del territorio. Asimismo, se analizan otras aportaciones, sobre todo de los años veinte y treinta, que ayudan a la comprensión del proceso desde la formulación de modelos diversos de ordenación a escala urbana y territorial (figuras 6 y 7).

De esta lectura sobre la incidencia del planeamiento urbanístico en la construcción urbana y la estructuración del territorio (más que en su plasmación administrativa o jurídica, según su capacidad de comprensión de las formas reales de construcción de ciudad), se desprende:

a) Por una parte, los proyectos que han incidido en la evolución real de las formas urbanas y en la transformación del territorio. Así, los instrumentos urbanísticos que se desarrollaron a partir del Ensanche Cerdá y de otros proyectos más locales (trazados y ordenanzas), fueron determinantes en la construcción urbana de Barcelona y su entorno metropolitano hasta el Plan Comarcal de 1953, incluidas las tramas residenciales que se desarrollan y consolidan en este período. Asimismo, tendrá una incidencia importante el Plan Comarcal de 1953, con una estructura basada en la jerarquización viaria, la zonificación del territorio (con la normativa urbanística común) y el crecimiento por paquetes, esquema que el Plan de 1976 no vino a alterar de forma sustancial.

b) Por otra parte, los proyectos que apenas tienen incidencia en la construcción material de las ciudades, pero que tienen valor por tratarse de alternativas a los modelos en curso o pueden entenderse como antecedentes de propuestas posteriores. Deben tener esta consideración algunas propuestas que se realizan durante el primer tercio del siglo *xx*, tales como los proyectos de enlaces para Barcelona y otros municipios del entorno durante las dos primeras décadas del siglo, las propuestas de zonificación territorial de Rubió i Tudurí y el

Figura 6. El Ensanche Cerdà y los sectores de estudio. Sants, Gràcia y Sant Andreu

Figura 7. El proyecto Puig Gairalt para l'Hospitalet, 1926

Plan Macià del GATCPAC durante los años treinta. Asimismo, se puede considerar el Esquema Director del Area Metropolitana de 1966 como el antecedente de un todavía *non nato* proyecto metropolitano, ajustado a la dimensión real del fenómeno y a sus necesidades de estructuración y crecimiento.

5. Las tramas residenciales

De la contrastación entre los contenidos de las sucesivas propuestas y proyectos urbanísticos y

el proceso real de construcción urbana y evolución demográfica, y poniendo la atención fundamentalmente en las formas residenciales, se constata que las tipologías de vivienda en edificio colectivo («casa de renta») y la vivienda unifamiliar con patio («casa de cos»), que configuran el espacio urbano que estamos identificando como «trama residencial», son la respuesta dominante a las necesidades de vivienda en todo el período estudiado, con relación a las capacidades y las formas de gestión reales en la producción del espacio urbano y de la vivienda (figuras 8 y 9).

Figura 8. Las tramas residenciales. La «casa de cos» unifamiliar. La «casa de cos» subdividida

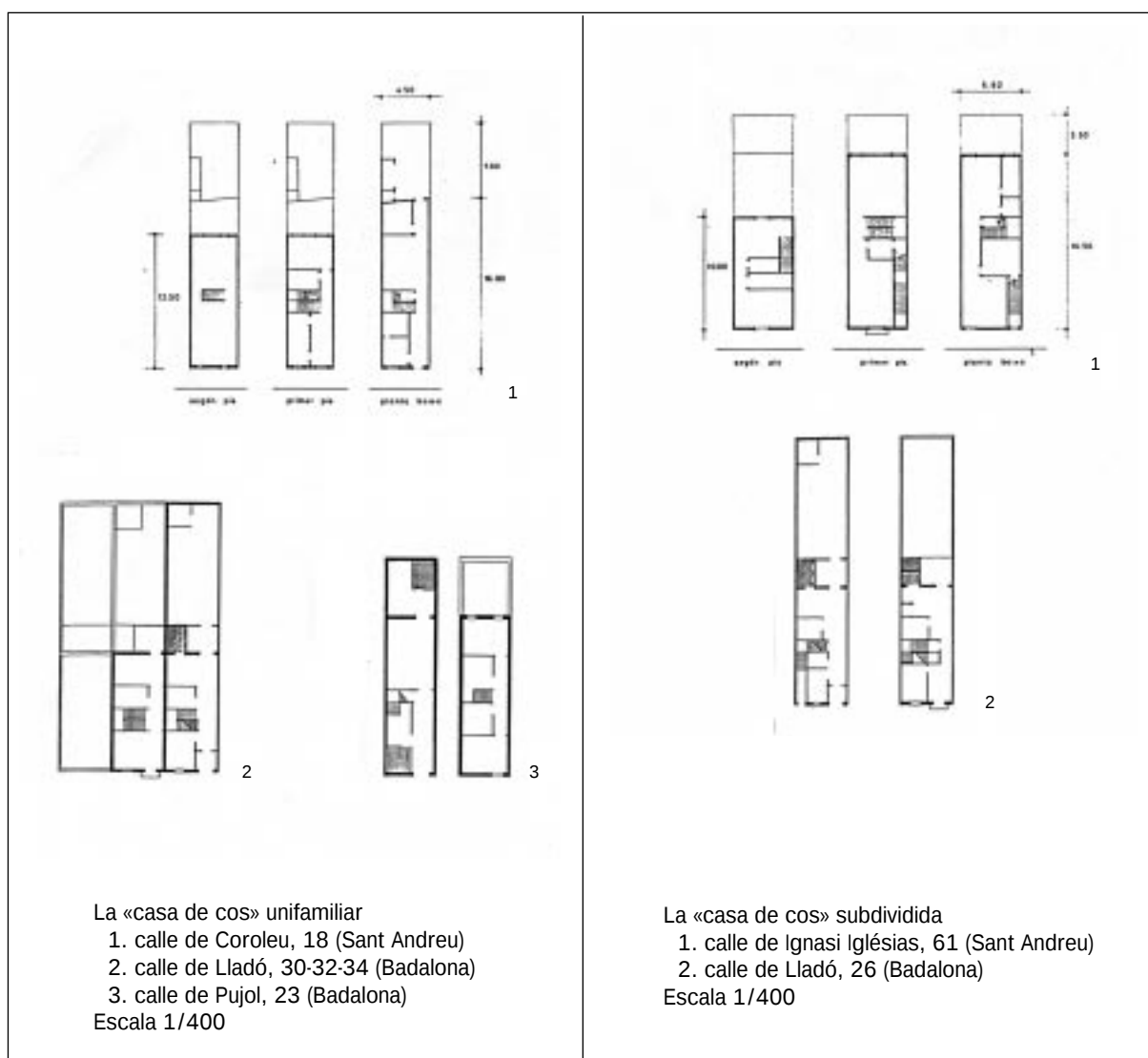
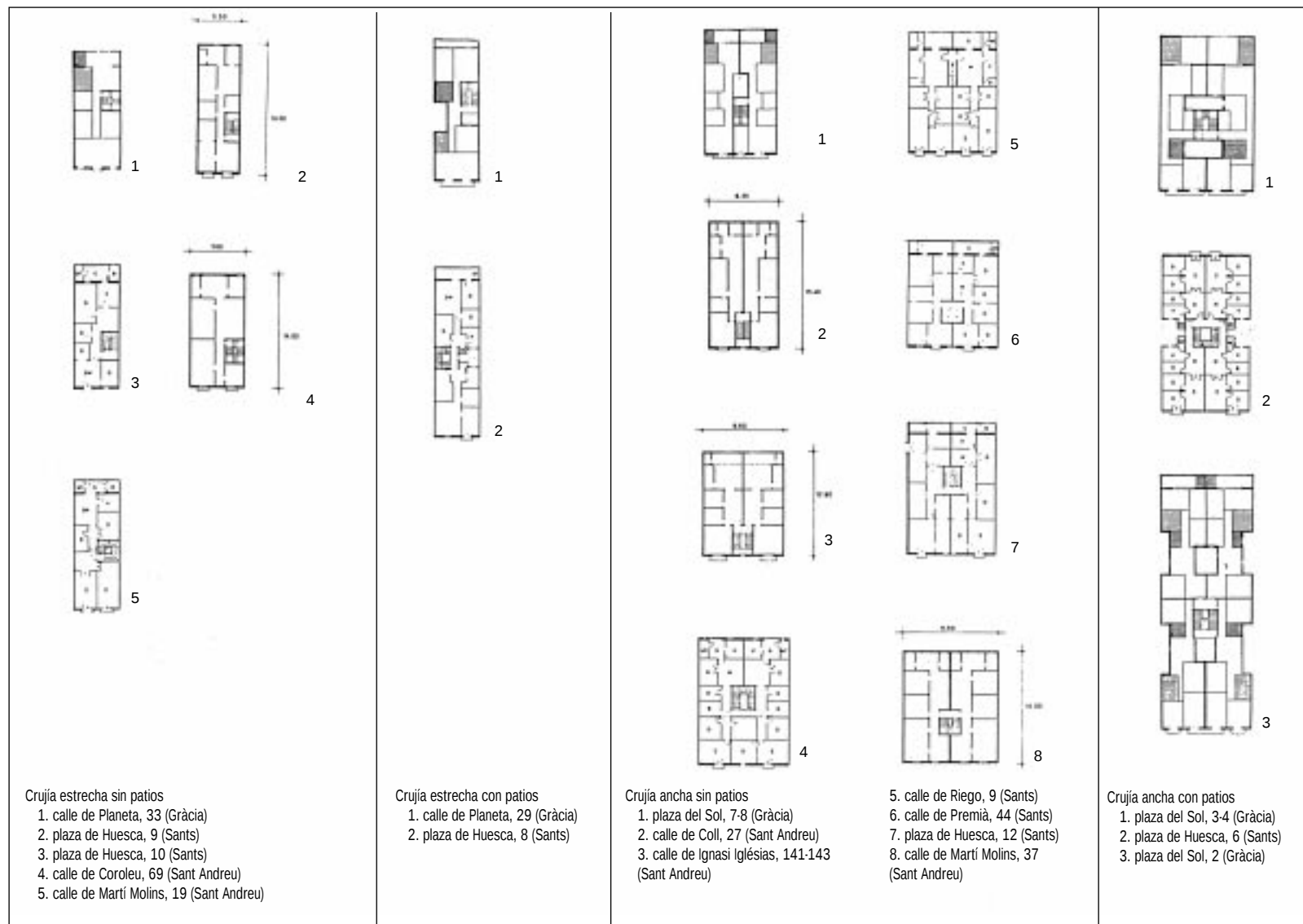

Figura 9. Las tramas residenciales. Crujías

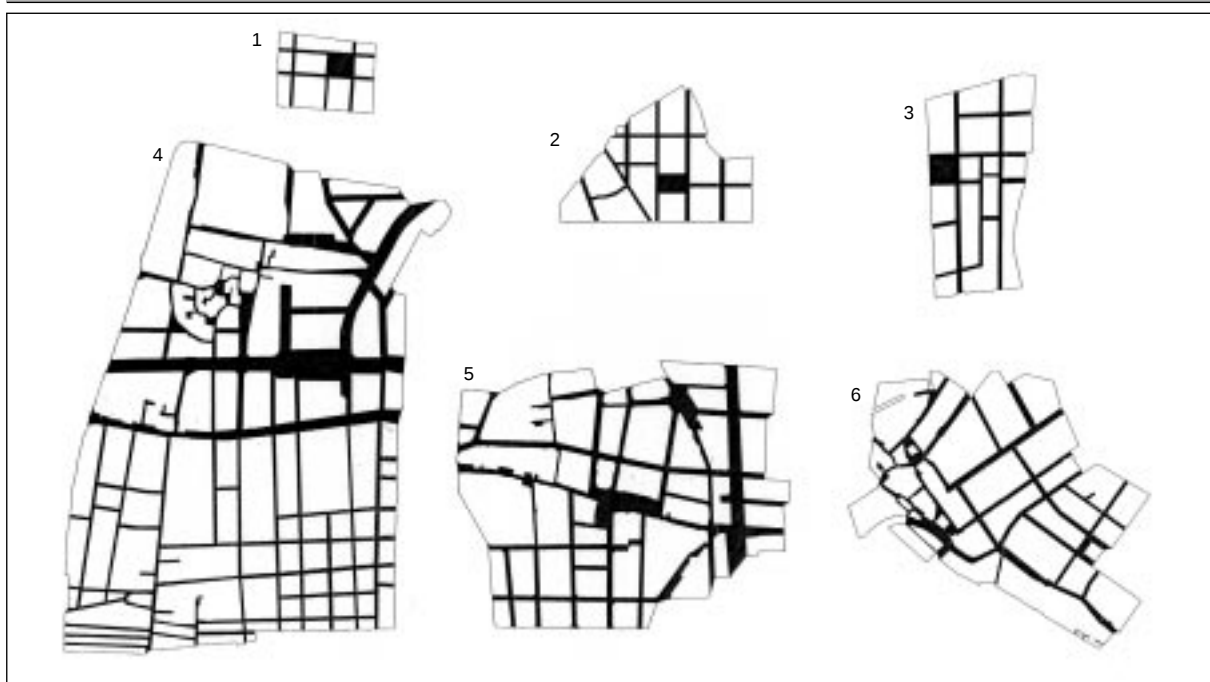
Este proceso se puede relacionar con la escasa incidencia, sobre todo en el período del primer tercio de este siglo, de los modelos alternativos sobre vivienda y forma urbana que, enlazando con la cultura europea de la época, se estaban debatiendo y en ocasiones contraponiendo: la vivienda unifamiliar en el modelo de la ciudad jardín y la vivienda colectiva en bloques abiertos en el modelo de la ciudad funcional. Si sobre la ciudad jardín ya se ha mencionado su incidencia en algunos ámbitos acotados a partir de 1910, la producción de vivienda masiva con referencias a los principios de la ciudad funcional y la Carta de Atenas no se iniciará hasta finales de los años cincuenta, teniendo su «esplendor» en la década siguiente.

Hay que tener presente en esta lectura que, en el contexto de nuestro país, durante el siglo XIX y una buena parte del siglo XX se ha combinado el papel dominante de los propietarios del suelo en el control y ejecución de los crecimientos urbanos con la debilidad de los poderes públicos y de los instrumentos de ordenación y gestión del territorio.

Al volver sobre los estudios sectoriales citados anteriormente, fue posible leerlos de una manera renovada, comprender las razones de las similitudes de muchos componentes de su estructura urbana, sobre todo los de naturaleza morfológica y tipológica, y también sus rasgos diferenciadores en función de su posición territorial y encaje temporal en el proceso de estructuración de la realidad metropolitana de Barcelona. A partir de todo ello, es posible ensayar la definición de contenidos de la expresión «tramas residenciales». Estos contenidos serían los siguientes:

a) La dimensión mínima de las infraestructuras de acceso (vialidad) y el máximo aprovechamiento de las existentes en el territorio (figura 10). Crecimientos por contigüidad sobre núcleos preexistentes y sobre las vías de conexión territorial, con secciones viarias alrededor de los 35 palmos (6,79 m.). El crecimiento por paquetes articula una malla más extensa cuando existe un proyecto de trazado de alineaciones previo y de escala general, y también expli-

Figura 10. Las tramas residenciales. Espacios públicos en los sectores de estudio. Calles y plazas:
1. Gràcia. Plaza del Sol. 2. Sants. Plaza de Huesca. 3. Sant Andreu. Calles de Ignasi Iglésias y Coroleu. 4. Badalona. 5. L'Hospitalet. 6. Ripolllet

ca la posició no sistemàtica de places interiors. Orden geomètric de carrers i places que, sin embargo, no supone una isotropia de la malla, dada la diversa jerarquia que introdueixen la orientació de la parcel·lació i la posició de la edificació.

b) El orden geomètric del conjunt basat en el mòdul parcel·lari de la «parcel·la de cos», que genera tant la escala, la geometria i el ritme dels espais de domini públic com els privats, a partir de la repetició i agregació sistemàtica (figura 11). Geometria del parcel·lari vinculada a les lògiques de les tipologies d'edificació, que es estableixen des de

els criteris de modulació en anchura, ús principal de l'edifici i organització i condicions de habitabilitat de les vivendes, com expressió d'una escala mínima de gestió en la construcció de la fàbrica urbana adaptada a les capacitats de cada etapa. Tipologies bàsicament residencials, però amb capacitat de contenir també, fonamentalment en planta baixa, les activitats i usos diversos d'una estructura urbana complexa.

c) En tot cas, edificació alineada a vial, amb pati privat interior resultant de la diferència entre la dimensió de la parcel·la i la profunditat de la tipologia edificada, que genera en

Figura 11. Las tramas residenciales. Parcelación en los sectores de estudio: 1. Gràcia. Plaza del Sol. 2. Badalona. 3. L'Hospitalet. 4. Ripollet

su conjunto manzanas regulares pero asimétricas (figuras 12 y 13). La dimensión de la sección transversal está pautada a partir de la profundidad del parcelario y organizada en su secuencia espacial según la lógica de posición de la edificación, mientras que en sentido longitudinal la dimensión es variable, en relación con las dimensiones de la malla viaria o la presencia de elementos singulares (geográficos, límites de propiedad, espacios públicos, etc.).

6. Planeamiento metropolitano y política de vivienda

Los estudios de los sectores ponían de relieve las contradicciones existentes entre el planeamiento metropolitano y la estructura urbana de las tramas residenciales. La amplitud de las escalas de ordenación, desde los componentes de la estructura general del territorio hasta la regulación de los procesos de transformación de la trama construida en su menor dimensión a través de la zonifica-

ción, introducen reiterados desajustes en relación con las características y la dinámica de las tramas residenciales.

Por ejemplo, sobre la red viaria general, por una parte articuladora de nuevas accesibilidades pero por otra dejando sin resolver, o haciéndolo inadecuadamente, la forma urbana de los espacios de fricción y transformación. O sobre la red viaria local, manteniendo la ordenación del planeamiento parcial anterior, que se basaba en una lectura muy simplificada de las funciones y organización de los espacios públicos.

También hay desajustes sobre la regulación desde la normativa urbanística del espacio construido y las actividades. Si bien el planeamiento de 1976 introduce reequilibrios importantes respecto al planeamiento anterior (equilibrio de la sección viaria, control de la densidad residencial por parcela), se mantiene el modelo de ordenación en manzana cerrada y la regulación de la profundidad edifica-

Figura 12. Tipologías y trama construida. Sector de la plaza de Huesca. Sants

Figura 13. El paisaje urbano de las tramas residenciales. A. La plaza del Sol, Gràcia, alzados de la plaza. B. Calle de Coroleu, Sant Andreu, fragmento del alzado

A

B

ble a través del porcentaje de espacio interior de manzana. Este modelo tiene sus orígenes en la ordenanza para el Ensanche Cerdà y se mantiene a grandes rasgos desde entonces como la forma de ordenación genérica, a pesar de que en el caso de las tramas residenciales no es el modelo más adecuado, tanto por la geometría de las manzanas como por las características del módulo parcelario y de las tipologías de edificación existentes aún mayoritariamente.

Asimismo, las estrategias de ordenación y tratamiento urbanístico de la mayor parte de estos sectores en el planeamiento vigente se mueven entre su categorización como «cascos antiguos», de la que se deriva la formulación de estrategias genéricas tales como conservación o rehabilitación, o bien son considerados «en densificación urbana», identificados como «ensanches».

En algunos ámbitos, un planeamiento de menor escala, más detallado, ha permitido no tan sólo reajustar los desequilibrios de la ordenación establecidos desde el planeamiento general, sino avanzar en la formulación de nuevas hipótesis de ordenación y propuestas de intervención mucho más ajustadas a la realidad de estas tramas urbanas, a través de nuevas consideraciones sobre la función, tratamiento y articulación de los espacios públicos, y más atentas tanto a las necesidades de la función residencial como a la ordenación y potenciación del resto de actividades.

De todo ello se concluye la necesidad de una consideración global de estas tramas urbanas en los componentes generales de un planeamiento metropolitano por renovar. Consideración global en tanto que áreas centrales caracterizadas, estableciendo las pautas de ordenación en cada ámbito referidas a aspectos generales (accesibilidad, densidad residencial y de actividades, equilibrios básicos respecto a los espacios públicos, etc.), y desarrollando la resolución concreta de la ordenación de cada sector en una escala de análisis y propuesta que permita un reconocimiento y un tratamiento urbanístico ajustados a sus características específicas.

En el marco de la evolución de los instrumentos de la política de vivienda en nuestro país en la última década, se puede constatar la progresiva relevancia de las medidas tendentes al mantenimiento y mejora del stock residencial existente, y en particular el vinculado a formas urbanas de las que se reconoce su relevancia e incluso su valor como parte de la memoria histórica de nuestras ciudades. También se ha avanzado en la concreción de medidas más coherentes con relación a los comportamientos de los agentes reales (promotores, propietarios, residentes) y al funcionamiento del mercado inmobiliario (alquiler, adquisición de vivienda usada), y se han superado algunas definiciones genéricas sobre su tratamiento (la rehabilitación como paradigma). Finalmente, también se ha evolucionado en los criterios de asignación de los recursos disponibles, más vinculados a programas concretos y acotados en el tiempo, relacionando las mejoras del espacio residencial con el tratamiento de otros componentes de la estructura urbana como el espacio público, las infraestructuras y los equipamientos, aunque estos criterios se estén aplicando hasta ahora preferentemente en centros históricos.

No obstante, además de las discontinuidades en la política de vivienda, que tanto daño hacen por su incidencia negativa en la necesaria estabilidad de instrumentos que requieren el medio-largo plazo para su efectividad, la consideración de estrategias sobre el parque construido sigue siendo claramente insuficiente; más aún si se considera que la política de vivienda debería orientarse mucho más hacia los segmentos de demanda con menor capacidad económica para encontrar respuesta a sus necesidades. Esta reflexión adquiere aún mayor peso en un contexto metropolitano en el que las dinámicas residenciales trascienden las dimensiones urbanas, en una etapa caracterizada, a diferencia de las anteriores, por la reestructuración interna del espacio residencial más que por el crecimiento demográfico.

En este marco, de la importancia del peso de las tramas residenciales en el ámbito metropoli-

tano de Barcelona se desprende que su consideración en cualquier estrategia de tratamiento del parque residencial es ineludible. En la lectura de los estudios sectoriales que se han analizado y del balance de aquella experiencia de gestión, puede señalarse la importancia de algunos factores derivados de las características de la estructura urbana de cada sector, que por una parte explican las inercias de deterioro y de resistencia a la transformación (evolución socio-

económica de la población, abstencionismo de la propiedad y de sus gestores, cambios en las formas de tenencia y uso de las viviendas, etc.) y por otra, sus capacidades de evolución en el tiempo y de flexibilidad y adaptabilidad a las necesidades de una sociedad cambiante (diversidad tipológica, integración de nuevas poblaciones y actividades, nuevas relaciones propietario-usuario), y que abren renovadas perspectivas para su futuro.

PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 26, gener 1997, pàgs. 71-78

TRAMES URBANES I POLÍGONS D'HABITATGES
EN EL CREIXEMENT METROPOLITÀ DE BARCELONA

AMADOR FERRER

*Arquitecte. Director adjunt al Gabinet d'Estudis Urbanístics,
Àmbit d'Urbanisme i Medi Ambient, Ajuntament de Barcelona*

SUMARI

1. El pes històric de les trames urbanes residencials

2. Els models alternatius

3. La fortuna de les trames residencials en el creixement metropolità de Barcelona

4. Un model residencial per a la regió metropolitana de Barcelona

ABSTRACT

La colmatació de les trames urbanes residencials durant el segle xx a Barcelona i l'àrea metropolitana es relaciona amb l'escassa presència de models urbans alternatius com la ciutat jardí o els polígons d'habitatge públic. Aquests últims no es desenvolupen fins a la dècada dels seixanta i, fins al 1970, només absorbeixen el 30% dels habitatges construïts a l'àrea metropolitana. Paral·lelament, les trames urbanes residencials, que fins al 1950 creixien per ocupació de nou sòl, experimentaran un procés de densificació que ha portat, en molts casos, a la degradació de la trama i a l'aparició de conflictes tant formals com funcionals, que són conseqüència de les característiques d'un parcel·lari i d'una xarxa de carrers corresponents a un model d'urbanització anterior, ben diferent als moderns creixements d'habitatge. Aquesta és la situació precedent al procés general de reconversió residencial a escala metropolitana, actualment en curs. La dispersió dels sòls urbans i les fortes ocupacions de sòl de les extensions residencials unifamiliars caracteritzen aquell nou model residencial que s'està configurant a la regió metropolitana de Barcelona.

La colmatación de las tramas urbanas residenciales durante el siglo xx en Barcelona y el área metropolitana se relaciona con la escasa presencia de modelos urbanos alternativos como la ciudad jardín o los polígonos de vivienda pública. Estos últimos no se desarrollan hasta la década de los sesenta y, hasta 1970, sólo absorben el 30% de las viviendas construidas en el área metropolitana. Paralelamente, las tramas urbanas residenciales, que hasta 1950 crecían por ocupación de nuevo suelo, experimentarán un proceso de densificación que ha llevado, en muchos casos, a la degradación de la trama y a la aparición de conflictos, tanto formales como funcionales, que son consecuencia de las características de un parcelario y una red viaria correspondientes a un modelo de urbanización anterior, muy diferente de los modernos crecimientos de vivienda. Esta es la situación precedente al proceso general de reconversión residencial a escala metropolitana, actualmente en curso. La dispersión de los suelos urbanos y las fuertes ocupaciones de suelo de las extensiones residenciales unifamiliares caracterizan este nuevo modelo residencial que se está configurando en la región metropolitana de Barcelona.

Le comblement des trames urbaines résidentielles durant le xxe siècle à Barcelona et l'aire métropolitaine est en relation avec la chiche présence de modèles urbains alternatifs comme la ville-jardin ou les polygones de logements publics. Ceux-ci ne se développent qu'à partir de la décennie 1960 et, jusqu'en 1970 ne représentent que 30 % des logements construits dans l'aire métropolitaine. Parallèlement, les trames urbaines résidentielles, qui jusqu'à 1950 se développaient à travers de l'occupation de nouveau sol, connaîtront un procès de densification qui a conduit, bien souvent, à la dégradation de la trame et à l'apparition de conflits, tant formels comme fonctionnels, conséquence des caractéristiques d'un parcellaire et d'un réseau de voirie qui s'ajustent à un modèle d'urbanisation antérieur, très différent des développements modernes du logement. C'est la situation qui précède au procès général de reconversion résidentielle à échelle métropolitaine, actuellement en cours. La dispersion des sols urbains et la forte occupation du sol des extensions résidentielles unifamiliales, caractérisent ce nouveau modèle résidentiel qui se configure dans la région métropolitaine de Barcelona.

The development of the residential urban areas in Barcelona and its metropolitan area during the twentieth century was characterised by the scant presence of alternative urban models, such as the garden city or public housing estates. The latter were not developed until the sixties, and until 1970 they only accounted for 30% of the new housing constructed in the metropolitan area. During the same period, the residential urban areas, whose growth until 1950 was by way of the occupation of newly developed land, underwent a process of densification that has led, in many cases, to the deterioration of the urban fabric, and the emergence of conflicts, both formal and functional, owing to the characteristics of a plot division and road network corresponding to an earlier developmental model, very different from that of modern housing growth. This is the situation that preceded the generalized process of residential reconversion currently under way on a metropolitan scale. The dispersion of developed land, and the high consumption of land by housing estates composed of single-family dwellings are the characteristics of the new residential model that is emerging in the Barcelona metropolitan region.

TRAMES URBANES I POLÍGONS D'HABITATGES EN EL CREIXEMENT METROPOLITÀ DE BARCELONA

1. El pes històric de les trames urbanes residencials

La denominació genèrica de trames urbanes residencials s'aplica a totes les ampliacions o extensions construïdes a la majoria de ciutats catalanes de certa entitat al llarg del segle passat i primera meitat del present. Es tracta d'extensions urbanes de signe divers, aparegudes ja sigui a través de processos de parcel·lació i edificació sobre camins o vies existents, o prèvia la prolongació d'aquests eixos, però també a partir de parcel·lacions de finques per a habitatges unifamiliars en filera o aïllats, o de projectes d'eixample urbà més compacte. Totes elles tenen en comú una forma d'ordenació urbana de l'edificació molt referida a l'estructura viària, que es posa en relació de continuïtat amb la ciutat existent i que es produeix sobre parcel·la petita, quasi sempre destinada a albergar inicialment una edificació de tipus unifamiliar. En un sentit més restrictiu, la regulació normativa d'algunes d'aquestes trames ha estat caracteritzada més tard en tant que «ordenació segons alineacions de vial».

La tradició històrica d'aquestes trames a les ciutats catalanes, i també a la regió metropolitana de Barcelona, ha estat molt important, la qual cosa es reflecteix encara avui en el seu pes quantitatiu. Recentment s'ha posat en relleu com les trames residencials van absorbir la major part del creixement metropolità de Barcelona al llarg d'un segle (entre 1857 i 1950) mitjançant un laboriós procés d'elaboracions cartogràfiques i estadístiques, superant la forta barrera que imposen les successives divisions administratives en aquest àmbit.¹ Així doncs, tot i que només es disposa d'una aproximació en termes demogràfics, les trames urbanes residencials haurien absorbit el 72,54% del creixement

metropolità entre 1857 i 1897; el 47,75% del corresponent al primer terç del segle, entre 1900 i 1930; i el 45,73% del produït entre 1930 i 1950. En aquests percentatges no s'inclou el creixement absorbit progressivament per l'Eixample Cerdà i altres eixamples menors.

Per a la discussió que actualment ens interessa, és cert que caldria completar les mateixes dades estadístiques per als anys del desenvolupament ràpid (almenys entre 1950 i 1975), i també creuar-les amb les xifres corresponents a l'ocupació de sòl que les trames residencials representen en relació amb el total.²

Això no obstant, les importants constatacions contingudes en el treball citat haurien de ser suficients per a permetre un examen de les raons que expliquen la preponderància de les trames urbanes residencials enfront d'altres models alternatius de teixit residencial, així com per emetre un judici de valor sobre la seva bondat o ajust a les demandes del període, i sobre els seus avantatges i limitacions.

2. Els models alternatius

Val la pena subratllar l'escassa presència, a Barcelona i la seva àrea metropolitana, al llarg del mateix període considerat (i especialment a la seva darrereria), d'altres models urbans alternatius que gaudien ja d'una bona implantació, amb una forta càrrega cultural, en molts països del món occidental. Resulta, en efecte, notori el poc ús dels models d'extensió en ciutat-jardí, així com l'arribada tardana dels polígons d'habitatge públic, inexistents a Barcelona fins a finals dels anys vint, data en la qual apareixen les primeres promocions.³ Recordem que és justament en el període d'entreguerres quan

¹ Josep M. Vilanova i Claret (1995); *Espacio residencial y metrópoli. Las tramas residenciales en la formación y evolución metropolitana de Barcelona, 1856-1953*. Tesis doctoral. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya. El present article constitueix una reelaboració i ampliació del meu informe, en tant que membre del tribunal, relatiu a l'esmentada tesi doctoral, llegida a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona el dia 18 de desembre de 1995.

² Una quantificació de l'ocupació de sòl a l'àrea metropolitana de Barcelona al període 1970-1992 figura al meu text *Idees urbanístiques, instruments tècnics i transformació material i social de Barcelona. Elements per a un balanç, 1975-1995*, ponència al IV Congrés d'Història de Barcelona (*Barcelona i l'espai català. Ciutat i articulació del territori*), Barcelona, 1995.

³ Vegeu Amador Ferrer i Joaquim Sabaté (1988); «Zum spanischen Billigwohnungsgesetz vom 12. Juni 1911. Entstehung des sozialen Wohnungsbaus in Spanien 1853-

s'articulen les polítiques d'habitatge públic a través de cooperatives municipals i altres fórmules de gestió, que utilitzaran el polígon d'habitatges com a model propi; és aleshores quan es generalitza la construcció de les *siedlung* a ciutats com Berlín, Frankfurt, Karlsruhe i Rotterdam; quan la ciutat de Viena opta per les *hof* per fer front a la demanda en massa d'habitatges; o quan Berlage planifica els eixamples residencials d'Amsterdam. Ja en aquest moment, el *housing* americà ha consolidat també els seus plantejaments i ha produït una notable quantitat de polígons d'habitatges a les perifèries de Nova York, Chicago i Filadèlfia.

A partir de les primeres experiències en el camp de l'habitatge públic, el polígon d'habitatges es va configurant progressivament com a l'instrument urbanístic de projecte i de gestió més adaptat a la gran demanda residencial de caràcter urbà, en moments de creixement demogràfic accelerat i de forta migració a les ciutats des de les àrees rurals. La percepció de les noves necessitats de creixement urbà, ja des dels primers congressos del Moviment Modern, es va traduir en una rigorosa recerca entorn de les tipologies arquitectòniques de l'habitatge en massa i de les diverses escales d'agregació, i en un programa per a l'acció, que ha mantingut essencialment la seva vigència, al meu parer, fins avui. És un fet, com constata Ludovico Quaroni una mica més tard, el 1957, que «piaccia o non piaccia, l'edilizia delle grandi e medie città non si esprime più per edifici singoli, costruendo cioè una casa alla volta, una casa dopo l'altra; ma si impegna più a fondo procedendo per gruppi di case, per nuclei, siano o no autosufficienti ed organicamente distribuiti».⁴

Però és únicament a partir de la dècada dels seixanta quan els polígons d'habitatges adquireixen una certa significació en el creixement de les ciutats a França, Itàlia i Espanya. Aquest és també el cas de Barcelona. Els polígons d'habitatges més característics, de gran i mitjana dimensió, projectats a par-

tir d'una gamma molt reduïda de tipus d'habitatge i una tipologia edificatòria pròpia (el bloc lineal aïllat i la torre en alçada), arriba a un punt de màxima intensitat precisament en aquest moment.⁵

Així i tot, ni tan sols al llarg de la dècada 1960-1970, en què la construcció de polígons d'habitatges és més intensa (figura 1), aquests absorbeixen gaire més del 30% dels habitatges totals construïts a l'àrea metropolitana de Barcelona.⁶ Això vol dir que el restant 70% se situa a les àrees definides abans com a trames urbanes residencials, a més dels eixamples, àrees d'edificació aïllada i urbanitzacions marginals.

La recurrència i el mal ús que els projectes d'aquest període fan d'aquelles tipologies edificatòries, la insuficient articulació entre tipus edificatori i forma d'ordenació urbana, i també la baixa qualitat de la construcció, el retard de la urbanització i dels equipaments, els problemes d'accessibilitat i del transport públic, entre altres, són els factors que desacreditaren el polígon d'habitatges, àdhuc en tant que instrument de projectació i de gestió del creixement urbà. La justificada crítica, tant en els ambients professionals com en els ciutadans, de l'experiència dels polígons, molt referida a uns projectes i a unes realitzacions determinades, va arrossegar l'instrument com a tal.

Ha calgut, així doncs, esperar la formulació de polítiques urbanístiques més globals, amb una major sensibilitat respecte de les relacions entre habitatge i ciutat, per prendre de nou en consideració el polígon com a forma d'actuació. El replantejament de qüestions com la grandària i la posició territorial de les promocions (en relació amb la seva articulació urbana, però també amb els problemes d'integració social dels residents), així com l'aparició de projectes de més qualitat, la introducció de noves tipologies edificatòries o la millora dels sistemes constructius s'han traduït en realitzacions ben diferenciades respecte de les prototípiques del perío-

1929», *Stadtplanungsgeschichte*, núm. 8. Hamburg, Christians.

⁴ Ludovico Quaroni (1957); «La política del quartiere», *Urbanistica*, núm. 22.

⁵ Amador Ferrer (1996); *Els polígons de Barcelona*, Barcelona, Edicions UPC.

⁶ *Op.cit.* nota anterior.

Figura 1. Polígons d'habitatges i trames residencials urbanes en el procés de formació de la perifèria de Barcelona als anys 60

de anterior.⁷ La indubtable millora en els polígons d'habitatges més recents, a la regió metropolitana de Barcelona, es veu amenaçada, però, per les dificultats d'algunes localitzacions i la insuficient coordinació en relació amb les creixents necessitats de transport públic, així com per l'ús i abús de tipus edificatoris com les fileres de cases adossades.

3. La fortuna de les trames residencials en el creixement metropolità de Barcelona

Les trames residencials urbanes continuaren absorbint, després de 1950 –com es pot deduir a partir de les aproximacions existents⁸–, una part molt significativa del creixement metropolità. Però, a diferència del període anterior, on aquella absorció es produí fonamentalment a través de l'ocupació de nou sòl o de la construcció de solars buits en trames urbanes ja existents, a partir d'aquesta data es produirà bàsicament mitjançant un procés continuat de colmatació i densificació urbana, que arriba a assolir índexs d'intensitat molt notoris.

Les pròpies ordenances municipals de Barcelona (especialment les de 1932 i 1958), fins a 1976, amplien progressivament la capacitat volumètrica de les parcel·les, admetent índexs nets d'intensitat cada vegada més alts. És un procés afavorit per la demanda d'habitatge i sancionat per una política urbanística especulativa, en la qual l'aliança entre propietaris de sòl i promotors immobiliaris porta a una espiral que sembla no tenir límits. De fet, l'aplicació de l'ordenança de 1958 porta a densitats potencials resultants per sobre dels 1.200 habitants per hectàrea bruta. Ni tan sols l'aparició, el 1959, d'una ordenança específica per a les illes no edificades o amb edificacions fora d'ordenació aconseguí aturar el procés congestiu a les tra-

mes urbanes residencials de Barcelona i l'àrea metropolitana.⁹

La inexistència, o insuficiència, d'una oferta alternativa en condicions de competir directament amb aquest procés densificador és tanmateix un dels factors que expliquen l'absoluta fluïdesa i impunitat amb què es produeix. Al marge dels polígons d'habitatge públic, limitats a un sector molt específic de la demanda i en posicions aïllades i massa allunyades dels cascs urbans, quasi no es desenvolupen nous sectors urbans alternatius entre 1958 i 1976. La política és de regulació i no de projectació urbana; i la regulació es dirigeix a la densificació i colmatació de les trames urbanes residencials.

Però la capacitat d'absorció de les trames urbanes residencials, tot i ser molt gran, comporta, arribada a un cert punt, greus fisures urbanes i un trenca-ment tipològic d'efectes funestos. No només per als conflictes formals derivats de les majors alçades edificables (afegit de plantes sobre edificis històrics, aparició d'àtics i sobreàtics) o, sobretot, l'ampliació de les profunditats edificables (aparició de mitgeres descobertes i situacions d'incompatibilitat veïnal); també per als de tipus funcional: per exemple, la incapacitat d'aquestes trames per admetre l'automòbil, tant pel que fa al seu estacionament i moviment als carrers com en relació amb les dificultats d'accés i inserció del garatge privat a l'edificació. Finalment, la dotació dels equipaments i els espais per al lleure derivats de l'augment de població també es veu limitada per les característiques del parcel·lari i de la xarxa de carrers.

Les trames urbanes residencials parteixen d'un model d'urbanització anterior, en gran part procedent de la seva condició «suburbana» (urbanització d'antigues rieres com a carrers, petites malles projectades, etc.), insuficient per atendre les noves necessitats urbanes contemporànies, quan la demanda és molt superior a l'oferta. Tot i la seva flexi-

⁷ Vegeu, per exemple, l'article de Maria Rubert: «Un polígon de manzanas», o el d'Ángel Martín: «Gallarta siedlung», a la revista *UR*, núm. 3, Barcelona, 1985; o els projectes publicats al número 17 («Vivienda y ciudad») de la revista *Geometría*, Màlaga, 1994.

⁸ Plan General de Ordenación Urbana de la Comarca de Barcelona. *Memoria 2: Justificativa de la ordenación*, capítol II, Barcelona, maig de 1973.

⁹ «Ordenanza de Edificación de las manzanas carentes de construcción o con ellas levantadas fuera de ordenación, de la ciudad de Barcelona», anexo núm. 12 a las Ordenanzas Municipales de Edificación. Ayuntamiento de Barcelona, Barcelona, 1959.

bilitat per atendre necessitats molt diverses, en el límit aquestes han comportat sovint la ruptura de la trama.

Si aquestes trames han estat insuficients per donar una resposta general a les noves necessitats del desenvolupament urbà modern (la qual cosa no vol dir que no siguin susceptibles de tractament i reconversió, de resituació en relació amb el conjunt del sistema metropolità), queda plantejada de nou la qüestió de per què els nous models (més basats en la gestió de peces urbanes i no en la gestió individual de la parcel·la) han tingut una tan tardana i escassa acceptació.

Una possible resposta derivaria de la nostra posició, relativament aïllada respecte dels grans corrents i debats de la cultura urbanística (excepte en determinats ambients poc influents en la presa de decisions), al llarg de quasi mig segle.

La densificació abusiva de les trames urbanes residencials després de 1950 no és més que la continuació, en unes noves condicions polítiques i econòmicosocials, de la mateixa incapacitat per generar models alternatius que donin resposta al problema dels creixements urbans moderns (i de l'habitatge metropolità) en la seva doble vessant quantitativa (creixements ràpids o en massa) i qualitativa (nous requeriments d'urbanització, equipament i ambient).

4. Un model residencial per a la regió metropolitana de Barcelona

Tota aquesta discussió constitueix un precedent immediat a l'actual problema de la residència, per moltes raons clarament diferenciat de l'anterior, però sobre el qual convé reflexionar perquè permet replantejar el futur de les trames urbanes en el nou context. En efecte, l'aprovació del Pla General Metropolità el 1976 suposa la contenció del procés densificador a què ens hem referit i la definició d'uns nous paràmetres reguladors de l'edificació suburbana, en funció de les característiques de la xarxa de carrers i de la parcel·lació de les trames.

D'altra banda, la millora de les infraestructures generals viàries i, més recentment, ferroviàries en el conjunt de la regió metropolitana ha subvertit el model territorial. L'ampliació de les àrees on s'ha produït un augment general de l'accessibilitat (no només en relació amb el centre metropolità, sinó amb el conjunt del territori) ha disparat finalment l'oferta residencial en un àmbit que supera llargament el del Pla de 1976.

Es tracta d'un autèntic procés de reconversió residencial, a escala metropolitana, que es produeix, al meu entendre, sense una estratègia general explícita. La reflexió que se suscita pot resumir-se en els següents apartats.

a) L'ocupació de sòl per noves extensions residencials unifamiliars, o consolidació d'àrees de segona residència i marginals, en els darrers anys, ha anat definint un model territorial caracteritzat per un alt nivell de dispersió dels sòls urbanitzats. Aquestes formacions extensives afegixen al fort consum de sòl importants costos d'urbanització i manteniment, l'assumpció futura dels quals pot resultar problemàtica.

b) En un moment en què les trames urbanes de les ciutats centrals, ja regulades però no encara recuperades, s'enfronten al problema de la pèrdua progressiva de població (amb el consegüent augment del nombre d'habitatges buits o degradats, o l'aparició d'usos marginals), sembla ineludible la formulació d'un plantejament global integrador, de tal forma que la nova oferta residencial no tant sols no vagi en detriment de les ciutats consolidades, sinó que representi un factor de suport.

c) Així doncs, enfront del procés de dispersió residencial, les operacions de reforçament dels sistemes de ciutats metropolitanes, ja sigui mitjançant polítiques de rehabilitació-renovació urbana (substitució de l'edificació, *in-fill housing*, rehabilitació urbana integral) o de desenvolupament de nous sectors (extensió de malles, petits eixamples, polígons unitaris en posicions urbanes estratègiques), han de ser prioritàries. Per al conjunt de

cada sistema urbà, caldrà també assolir el necessari equilibri intern.

d) L'articulació territorial del procés residencial es produeix amb molt retard (xarxes viària i ferroviària, transport públic, centralitats i equipaments) i fortes vacil·lacions, producte de la inexistència d'un pla territorial apropiat, capaç de formalitzar amb un cert grau de detall els elements d'infraestructura essencial a aquesta escala i de reconduir els processos d'ocupació dels sòls urbanitzables i no urbanitzables; i, en especial, de protegir el sistema d'espais naturals i passadissos verds, garantia de la qualitat ambiental dels espais residencials.

e) El procés de creixement residencial metropolitana, urbà o dispers, es produeix novament amb un alt grau de conformisme pel que fa a les ordenacions urbanes, a les tipologies edificatòries i a la

pròpia concepció de l'habitatge. L'abundància d'urbanitzacions de casetes unifamiliars de poca qualitat urbana o la invasió de formacions de cases adossades més o menys ortodoxes contrasta amb les escasses referències a models residencials comprovats, o amb fragments on s'estableixi una bona relació entre les escales territorial i urbana (i entre l'ordenació urbana i la tipologia edificatòria); o, en el límit, amb la dèbil presència de tipus innovadors o experimentals a les promocions d'habitatge.

Totes aquestes qüestions configuren un marc de reflexió sobre el model residencial que s'està configurant actualment a la regió metropolitana de Barcelona, i que un possible pla territorial podria redefinir i contribuir a articular, reforçant –i no debilitant– el sistema de ciutats –i molt especialment, la ciutat central del sistema, que constitueix el nostre principal patrimoni urbà.